

НИКОЛОВА, Маргарита (*Видин, България*)

НАЗВАНИЯ НА ТРАДИЦИОННИ ПРИЧЕСКИ И ЗАБРАЖДАНЯ В БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЕН КОСТЮМ

Denominations of traditional hair-styles and ways of using head-scarves in Bulgarian folk costumes

Linguistic and ethnographic comparative analysis of denominations of traditional Bulgarian female head-scarves and hair-styles – *сокай*, *кауца*, *наа* and *скана* (*скена/шкени*) reveals their meanings and their belonging to three groups of languages: Iranian – *сокай*, meaning ‘horn’, ‘hornlike’, ‘putting the headscarf on a horn’, Ugric – *кауца* ‘hair on the head’, ‘a plait of hair’; Turkic – *наа* ‘tie’, ‘connection’, ‘thread’ and *скана/шкени* ‘wrapping’, ‘case’, ‘container for hair/plaits’.

The results of the conducted analysis coincide with the data of archeological studies of the ethnogenesis of ancient Bulgarians according to which their composition comprises three ethnolinguistic groups – Iranian, Ugric and Turkic

Keywords: folk costume, ritual requisite, Iranian, Turkic, Proto-Bulgarian, Ugrians

Сватбата е върховият момент в социализацията на личността в традиционното общество. Тя реализира прехода на жената от детския ѝ статус в статуса на раждаща жена и активното ѝ включване в социалната и икономическата дейност на общността. Поради консервативния ѝ характер традиционната сватба е съхранила много архични обредни действия и обреден реквизит, отразяващи старинни митологични представи и вярвания. Промяната на прическата и забулването на невестата е един от най-същностните моменти в сватбата. Названията на елементите на забражданията могат да дадат информация за тези представи и

вярвания и за езика на техните носители, явявайки се важен източник на информация за културата и историята на народа.

1. Сокай

Женското сватбено забраждане *сокай* е известно със следните разновидности: *габровски сокай*, *ловешки сокай*, *търновски или килифарски сокай* и *македонски сокай*. Различията между тях се дължат на вида на твърдата подложка, която се прикрепя към главата чрез подбрадник.

Подложката на *габровския* и *ловешкия сокай* е елипсовидна дъска с дължина 28–30 см и ширина 8–9 см, която, поставена в качулка, се прикрепя вертикално отзад на главата с лек наклон напред и, покрита с дълга бяла ивична кърпа *месал*, оформя високо еднорого забраждане. Този *сокай* се среща в Габровско, Дряновско, Тревненско, Еленско, Троянско, Ловешко¹.

При *търновския* или *килифарския сокай* участват същите конструктивни елементи, но са подредени по друг начин, като не оформят еднорого забраждане.

Македонският сокай също е оформен като еднорого забраждане. Еднорогото извишение над главата се получава от острия връх на съшитата в горния край като качулка ивица плат, богато извезана предимно с червени конци, с дължина 70–80 см или 100–120 см и ширина 20–25 см или 30–50 см, която се покрива отгоре с *убрус* – бяла ивична кърпа с вземо в двата края. *Македонският сокай* е носен от омъжените жени в Битолско, Прилепско, Крушевско, Ресенско, Охридско, Стружко, Тетовско².

За изясняване произхода на българския *сокай* и неговото название допринасят паралелите с еднороги женски забраждания и техните названия у някои народи в Поволжието и Средна Азия. Характерна особеност на тези забраждания е високата (25–30 см, „две педи“) конусовидна шапка от дървесна, брезова кора, обшивана с червена тъкан, която е поставяна върху събраната на темето и сплитана в плитка коса, оформяна като рогче на темето или над челото. Шапката е украсявана с шевица, мъниста, висулки от монети или обшивана плътно с монети и покривана отгоре с кърпи. Такива са женските забраждания у финое-

зичните народи мордвини – *панго*, удмурти – *айшон*, марийци – *шурка* и *шьмаки*. Особено близко до *македонския сокай* е забраждането *шьмаки*, отбелязано отдавна в българската наука³. Названието *шурка* произлиза от мар. *шур* ‘рог’. Според Г. А. Сепеев в миналото то е звучало като *шургай* или *шуркай*, което буквално означава ‘като рог’, ‘във вид на рог’, ‘рогообразен’, а терминологията на орнаментите на шевицата върху горната част на *шьмаки* „подчертава трактовката му като рог“⁴. От другите народи в Поволжието твърда конусообразна шапка е отбелязана у казанските татари, потомци на волжките българи⁵.

В Средна Азия у казахите сватбената шапка *саукеле* е висок (70 см) конус от плът, обшит с червена тъкан, украсяван с мъниста, корали, скъпоценни камъни, сребърни пластини, златни монети. Към върха е закачвана голяма бяла наметка, обгръщаща цялата фигура на жената⁶. И у киргизите сватбената шапка *шөкүлө* е с конусовидна форма, украсена с корали, сребърни пластинки, перли и шевица⁷. У каракалпаците женската шапка е шлемовидна и се нарича *сәукеле*, *саўкеле*⁸. Женска сватбена шапка *шовкеле* са имали и туркмените-човдори⁹. С конусообразна форма от дървесна кора, картон или плат, обвита в червена тъкан е женската сватбена шапка с височина 50 – 60 см у кавказките ногайци¹⁰.

Изследователите на народното облекло на тези народи свързват женската висока конусовидна шапка с културата на скитите, принадлежащи към огромния ираноезичен етнически масив, простиращ се от причерноморските степи до Алтай. Ираноезични племена – скити, сармати, алани, саки, масагети, са участвали в етногенезиса на южните финоезични народи в Поволжието и тюркоезичните народи в Средна Азия, оставяйки следи в тяхната материална и духовна култура¹¹. Ареалът на скитското облекло се простирал от Дунав до Предна и Средна Азия¹². Високата женска конусообразна шапка представлява един от четирите вида шапки, засвидетелствани археологически у скитите. Тя била наклонена напред, понякога украсена върху предната част с цели триъгълни или трапецовидни пластини с изображения от култов характер или с по-малки златни пластинки. Отгоре било намятано покривало, което закривало шапката и падало върху раменете и гърба, достигайки до пояса и китките на ръцете¹³. Най-добре е запазена триъгълната златна

пластина от такава шапка в женско погребение от могилата Карагодеуашх, Кубанска област, датирана от IV в. пр. н.е. Изследователите виждат в изобразената върху нея женска фигура с висока коническа шапка Великата богиня майка¹⁴. Тези шапки били носени от знатни скитски жени, които изпълнявали жречески функции във връзка с култа към тази богиня¹⁵.

Българските сокаи, високите женски забраждания у посочените народи и високата шапка на скитската богиня имат облика на рог, който у съвременните народи представлява конусообразен калъф предимно от дървесна кора или елипсовидна дъска, която всъщност е деградирал в плоскостна форма дървесен рог-конус. В него някога е била поставяна оформената като рог коса на раждащата жена – жената-майка, за да скрие и стимулира плодоносещата енергия и сила на косата, символизирана от рога¹⁶.

Названието *сокай* се сближава с названията на посочените високи еднороги забраждания у съвременните тюркоезични народи в Средна Азия: казах. *саукеле*, каракалп. *сәўкеле*, *саўкеле*, кирг. *шөкөлө/шөкүлө*, туркм. *шовкеле*. Тези названия представят променената таджикска (иранска) дума *шох-кулох*, в която съставката *кулох*, широко разпространена у ираноезичните народи, означава ‘шапка’¹⁷, а тадж. *шох* означава ‘рог’¹⁸. В персийски език *шах* означава ‘рог’¹⁹, а в осетински език, наследил езика на скити и алани, *сы*, *сыкъа* означава ‘рог’²⁰. В каракалпакски и узбекски езици е запазена иранската дума за ‘рог’ – съответно *шак* и *шох*, която се използва паралелно с тюркската *муйиз* ‘рог’²¹. Следователно и в названието на представителното българско женско забраждане *сокай* съставката *сок*- означава ‘рог’ и принадлежи на някой от иранските езици. Названието *сокай* означава закономерно еднорогата форма на забраждането, както и другите запазени ираноезични названия на това забраждане у тюркизираните ирански народи в Средна Азия, както и преведеното название *шурка* (*шургай*, *шуркай*) ‘като рог’, ‘във вид на рог’, ‘рогообразен’ от мар. *шур* ‘рог’.

Като се има предвид ираноезичната и иранската етно-културна атрибуция на женското забраждане *сокай*, следва то да бъде отнесено към древните ираноезични българи, отседнали в ареалите на неговото разпространение и битуване – главните центрове на средновековна Бъл-

гария (Гърновско, Габровско, Ловешко, Тревненско, Дряновско, Еленско, Троянско) и Македония (Битолско, Прилепско, Крушевско, Ресенско, Охридско, Стружко, Тетовско). Еднороги забраждания от типа на габровско-ловешкия сокай, но със забравено вече название, са *качулът* в Карнобатско, различните *търпоши* в Тракия и други сходни еднороги забраждания в територии извън днешните граници на България.

В предишните десетилетия, когато господстваше тюркската теория за прабългарите, смятахме, че забраждането и неговото название принадлежат на една от етническите съставки – иранската, на прабългарите. Историческите съчинения от последните години обаче доказват, че самите българи са принадлежали към ираноезичните народи.

2. Кàица

Женското забраждане *кàица* е представено в няколко разновидности. В Средна Западна България то е полусферична шапка от везана предимно с червени вълнени конци ивица конопена тъкан (шир. 13 см), набрана на гъсти дипли, с или без пискюл от червени конци на върха. Към задната ѝ част е прикрепена *махрама* – двойна ивица от бяло конопено платно (шир. 10 см) с везани растителни мотиви, дълга до края на полите на горната дреха. Тази *кàица* е сватбено и носено и след сватбата женско забраждане в Софийско, Пернишко, Трънско, Годечко, Дупнишко, Самоковско, Белградчишко²². В Плевенско *кàица* или *кайчило* се нарича платнената шапчица, която прибира косата на жената и се носи през целия живот, а в сватбеното забраждане върху нея се поставя сватбеният венец – пришити в редове върху висока ореолоподобна подложка монети, мъниста, разноцветни вълнени пискюли или метален венец²³. Това сватбено забраждане е много сходно със сватбеното забраждане в Софийско, където големият венец се поставя върху полусферична шапка от конопено платно, обшита с турски сребърни монети²⁴. В Разградско невестите върху „търпоша”, прибиращ косите, поставяли „качул” – шапчица с пришити дребни монети, като над челото поставяли и „кàица” – три пиринчени части с растителни орнаменти²⁵. Във Видинско *кàица* се нарича още и сватбената шапка с шлемовидна форма с наушници (набузници) с лентова конструкция – концентрично

подредени и защити тесни ивици тъкан или спирално навит пояс или гайтан, обшивани от външната страна с гъсти редове монети²⁶.

Забраждането *ка̀ища* е известно и у други съвременни народи на Балканския полуостров. *К̀а̀ищата* в областта Олт в Трансилвания (Румъния) е съхранена в пълен комплект. Тя се състои от две *ка̀ищи*: *са̀иџа де р̀а̀г* – долната шапчица, покриваща непосредствено косата, и *са̀иџа* – шапка, покрита с червени пластинки, с наушници от двете страни и лентата отзад върху гърба. Отгоре двете *ка̀ищи* са покривани с „помеселник“ – бяла ивична кърпа²⁷. *Махрамата* към *ка̀ищата* в Средна Западна България и лентата върху гърба на румънската *ка̀ища* са рудименти на цилиндричен калъф, в който някога са били поставяни и скривани плитките на омъжената жена, превърнал се впоследствие в декоративен елемент, поставян върху плитките, наричан обикновено „косичник“. Б. Цонев определя думата *ка̀ища* в румънския език като българска заемка. Освен форма *ка̀ища* той привежда и формата *ка̀ищ* с пояснението ‘детска шапка’, ‘везана шапчица (за деца и жени)’²⁸. Думата „помеселник“ подтвърждава българската принадлежност на забраждането, защото „месал“ се наричат големите ивични кърпи, използвани в сватбените забраждания на много места в България.

В Български етимологичен речник думата *ка̀ища* се свързва с гл. *ка̀я се*, защото забраждането е било знак за покорността на жената след омъжването²⁹.

Названието *ка̀ища* може да бъде свързано с др.-угор. *КАИЗ* [*ка̀ищ*] ‘коса, кичур коса, плитка на главата’, запазена в съвременните угорски езици: унг. *НАИ* ‘коса на главата’, в манси и ханти със значения ‘коса на главата’, ‘плитка’, ‘мъжествен’³⁰. Сред угорските племена била разпространена мъжка прическа със заплетени отзад няколко плитки³¹.

Др.-угор. *КАИЗ* [*ка̀ищ*] ‘коса, кичур коса, плитка на главата’ е преминало върху самото забраждане, в което са скривали косите или плитката/плитките на омъжената жена. Може би бълг. дума *косичник* е най-точният превод на др.-угор. *КАИЗ* [*ка̀ищ*]. Тази архаична форма е запазена като българска заемка в румънския език, както посочва Б. Цонев. Във Видинско се среща лично име *Кайчо* и фамилно име *Кайцанов*, а във Врачанско думата *ка̀йчило* означава ‘нехранимайко’, ‘хаймана’. Д. Маринов отбелязва за Северозападна България, че „онзи момък или

мъж, който е имал най-дълъг перчин, смятал се за най-юначен. Тоя перчин никога не е рязан, но оставян е бил да расте толкова, колкото може да порасте косата на човека, и всякога се виждал изпод капата и висял надолу³². Между определения „най-юначен“ за мъж с най-дълга плитка и значенията „нехранимайко“ и „хаймана“ на диал. дума *кайчило* има връзка, разкриваща се в едно от значенията на думата *юнак* ‘млад и буен мъж’ – срв. значението ‘мъжествен’ със същия корен *НАИ* в угорските езици. Вероятно някога определението *кайчило* е означавало ‘юначен’, ‘мъжествен’, но постепенно значението е избледняло с изчезването на тази мъжка прическа.

Угорската дума *кайци* може да се свърже с угорския етнически елемент на средновековните българи³³ и с печенегите, които се заселват в Средна Северна и Средна Западна България в средата на XI в.³⁴, където се намират центровете на битуване на забраждането. Местното население в Софийско и съседните райони се нарича *шони*. Това название е много близко до названията на две от печенежките племена *чопон* и *хопон*. В XI в. *хопон* обитава район, съседен с България на североизток. В средата на XI в. печенегите под ударите на огузите се заселват в български територии³⁵. В етногенезиса на печенегите, чиято етническа основа са сако-масагетските племена, значителна роля са играли и угорски елементи – племената от Урал³⁶. О. Прицак извежда техния етногенезис направо от тохарите, които обитавали района между Аралско море и средното течение на р. Сър-Даря, където се е намирал техният център до днешния гр. Ташкент. Той ги идентифицира с *кангарите* – ‘обитателите на градове’ (от тохар. *канк* ‘камък’). След войната с огузите те напуснали родните си места и се заселили на територии между реките Урал-Емба и Волга (онези, които останали в родните си места, били тюркизирани). След това те продължили на запад, за да се окажат в X в. източни съседи на българите на Дунав. Според О. Прицак печенежката провинция *Giazichoron*, заемаща териториите в долните течения на реките Серет, Прут и Днестър, е била съсед на Дунавска България. Езикът на тези печенегии си оставал тохарски, смесен с угорски елементи³⁷. Като народ, излязъл от Средна Азия, където обитавали и предците на българите, те навярно са имали сходни с българите елементи на облеклото, както и женска червена шапка. Угорското населе-

ние, което се е сляло с печенегите-тохари (или сако-масагети) вероятно е възприело някои елементи от облеклото на пришълците, превеждайки названията на някои от тях на своя език. Така би било възможно да се обясни угорската дума *kànc* и *kànc* като название на средноазиатската женска червена шапка с покосник. Ние не успяхме да открием такова женско забраждане у народите ханти и манси според достъпната ни литература в България.

3. Пàа

Женската прическа *nàa* е документирана от нас в с. Винарово и гр. Дунавци, Видинска област през 1978 г. и 1979 г.

В гр. Дунавци *nàa* (същ. име, ж. р., чл. *nàata*) се нарича кичурът от допълнителна буйна разчесана коса с дължина една педя и обща ширина две педи, който вплитали или закачвали в долния край на истинската плитка на омъжената жена след сватбата. В изговора на думата след началния звук *П* се произнася дълъг неразчленен звук *А*, който ние графически предаваме с две букви *АА*: *ПАА*. И в с. Винарово прическата е известна с названието *nàa*. Прическата била носена от омъжените жени след сватбата. Тя представлява плитка от допълнителна коса или от разноцветни вълнени конци, имаща дължината на истинската плитка и с дебелина колкото женска ръка при китката. В долния ѝ край се вплита допълнителна коса с ширина две педи, като част от нея остава несплетена, разчесана, а с другата част се изплитат седем – осем тънки плитчици, съединени с наниз от мъниста, като между всеки две плитчици се нанизват по две мъниста, а между тях – по едно копче. Плитчиците са разположени върху разчесаната коса. *Пàата* се закачва върху истинската плитка на омъжената жена и я покрива. Забралка покривала плитката, като оставяла да се виждат разчесаната коса, плитчиците и свързващия ги мънистен наниз. Освен тази украса към плитчиците прикрепяли и по една монета в горния им край.

Сходни черти с видинската *nàa* в начина на оформяне – свързване на множество плитки в едно с мънистени и монетни наниз, а така също и близост в названието показва моминската и женската прическа *байница* в Средните и Източни Родопи. В Смолянско плитките са „взаимно-

ронизани от напречни връзки в „байница“, за да не преминават през рамото и надвисват надолу”³⁸. В някои селища на Източните Родопи с названието *байница*, *байници* се означават нанизите от едри мъниста, които участват в изграждането на накита „плитка”. Той се състои от съединени помежду им хоризонтални мънистени и монетни нанизни, към които са прикачени висулки също от монетни и мънистени нанизни. „Плитката” се прикрепя в хоризонтално положение към множеството естествени плитки, като ги съединява и скрива долната им част. У малоазийските българи, преселени в Източните Родопи, плитките на девойките се съединяват с „наплетник” – усукан червен конец, обнизан с „байници” – едри мъниста, синци. В краищата му се поставят „байници” – нанизани на висулки по-едри мъниста и синци³⁹. И в невестинската прическа от Костурско плитките са съединени „чрез един ред – наниз от бели стари монети, жашбой наричан”⁴⁰. Н. Геров посочва думите *шажбой* и *сачбой* с обяснение: наниз от бели стари пари, носи се на плетенките на коса⁴¹. Освен в начина на оформяне прическата от Костурско разкрива сходство с видинската *п̀а̀а* и родопската *байница* и във втората част на названието на напречния съединителен наниз от монети – *бой*, а *шажбой* и *жашбой* са по всяка вероятност една и съща дума.

Езиковият анализ на названията *п̀а̀а*, *байница*, *шажбой* и *сачбой* разкрива тяхната старинност и принадлежността им към тюркската група езици.

Думата *п̀а̀а* принадлежи на архаичен тюркски език. Три съществени черти я отнасят към архаичния пласт на тюркските езици:

1. Беззвучна съгласна *П* в началото на думата. В тази позиция тя е запазена само в чувашки, хакаски и шорски език. Според А. М. Щербак пратюркското **П* в началото на думата с изключение на посочените езици, които са го запазили, се е озвучило и преминало в звучно или полузвучно *В* в останалите тюркски езици⁴². Наличието на *П* в началото на думата се смята за доста архаичен белег на езика⁴³.

2. Дълга гласна *А̇*. Е. В. Севортян установява, че дългата гласна *В* в тази дума е била присъща на пратюркския език. Той възстановява следния архетип на глагола, от който тя е била образувана – **БА*:⁴⁴ – със значения: 1) свързвам, привързвам, превързвам, обвързвам, завързвам; 2) заковавам, приковавам. От него с помощта на древния афикс

$-(\alpha)F \sim -(\alpha)K$ е образувано съществителното име $BA:\Gamma \sim BA:K$ съобразно с фонетичните закономерности на съответните тюркски езици⁴⁵. А. М. Щербак възстановява архетипа на глагола в следния вид: $*P\bar{A}$ -, т.е. беззвучно $*P$ в началото на думата и също дълга гласна \bar{A} . Този глагол, както и други едносложни думи, А. М. Щербак възстановява на нивото на праезика, отдалечено от първите писмени паметници с 7–8 столетия⁴⁶. А първите тюркски рунически надписи се отнасят към IV – VII – VIII в.⁴⁷ Следователно възстановеният глагол е бил говорен в началото на нашата ера. Думата $n\bar{a}a$ е запазила пратюркското дълго \bar{A} от една твърде далечна епоха. В чувашкия език не е запазена дълга гласна \bar{A} ⁴⁸, което косвено подчертава архаичността ѝ в $n\bar{a}a$.

3. Изпаднал суфикс $-(\alpha)F \sim -(\alpha)K$. М. Кашгари отбелязва, че в XI в. българите и суварите (предците на чувашите) съкращават краищата на някои думи. В чувашкия език изпадането на посочения суфикс е станало не по-късно от IX в. според заетите дотогава в унгарския език думи от чувашки тип с изпаднали суфикси $-q$, $-\gamma$, $-g$, $-k$ ⁴⁹. Устаонвени са и други, определени като прабългарски, думи с тюркскоезичен произход с изпаднало краесловно $-k$ ⁵⁰.

Можем да направим извода, че названието $n\bar{a}a$ на женските прически от Видинско означава резултата и предмета, с който се извършва действието „свързване“, т.е. ‘връзка’ коса, ‘свързка’ на плитки. Съставката $-бай$ в родопската $байница$ е звучен Б-вариант на naa . Е. Боев констатира, че говореният по нашите земи прабългарски език е имал в началото на думите беззвучни съгласни с изключение на B , което е „било колебливо по отношение на звучността си, макар че B или полувъзвучното B е преобладавало в прабългарски“⁵¹. Що се отнася до дифтонга $-ай$, той е засвидетелстван в чувашки език в същата основа nai - (в състава на $naiav$ ‘връвчица’) и в татарски език $-бай$ ⁵². В названието на родопската прическа е отразено средството, с което са свързани отделните плитки – ‘свързка’, ‘връзка’. Произходът и значението на думите $шажбой$ и $сачбой$ са установени. Те са съставени от $шаж/сач$ ‘коса’ и $бой$, вариант на $бай/баг/бак$ ‘връв’, ‘връзка’, т.е. ‘връзка за коса’. Според М. Моллова $шажбой$ е „навярно остатък от асимилирани тюрки (кумани или други къпчакски племена), а $сачбой$ е възможно северноугзки остатък“⁵³.

В Костурско *шажбой* е остатък от езика на заселилите се там през Средновековието (XI в.) кумани, чийто етноним е отразен в имената на гр. Куманово и с. Куманичево при гр. Костур⁵⁴. Допускаме, че *сачбой* е езиков остатък от узи, чийто език отнасят към огузката група⁵⁵, тъй като думата *сашилия*, *сачлия* ‘дългокос’ се среща в Македония⁵⁶, където също са били заселени печенег и узи през средновековието – XI в.⁵⁷.

Думите *шажбой* и *сачбой* намират близки езикови съответствия и разкриват аналогични традиционни практики да се свързват плитките на омъжените жени с напречни наниз и украшения у редица съвременни тюркски народи. Свързващите наниз, ленти и украшения се назовават с думи от типа на *шажбой*, *сачбой*: башк. *сэсбау/сэсмау* /б понякога се заменя с *м*⁵⁸; казах. *шаипау*, *шаибау*⁵⁹; ног. *шаибау*⁶⁰; кирг. *чачбоо*⁶¹; ккалп. *шаибау*⁶²; карач.-балк. *чачбау*⁶³; казано-тат. *шижбай*⁶⁴; туркм. *сач-багы*⁶⁵; тур. *сачбауъ*, тур. диал. *сачбā*⁶⁶.

Названията на прическите от Видинско и Родопската област *паа* и *байница* със значения ‘връзка, свързка, връв’ принадлежат на старинни тюркски езици на асимилирано тюркскоезично население. Думите са побългарени – оформени като съществителни имена от женски род с членувана форма на *-та* (пàата, байницата), към тюрк. *бай* е добавена наставката за женски род *-ница*. По всяка вероятност процесът е протекъл много рано в епохата на средновековието.

4. Скапа, скепа, шкепи

Българките в Източните Родопи носели *скепа* – червена за младите невести и черна за възрастните жени кърпа, с която увивали събраната на рог върху темето коса⁶⁷. В Западните Родопи (с. Кочан, Благоевградско) една част от женското забраждане се нарича *скана*⁶⁸. И българките в Битолско имали *шкени* – кърпа за глава⁶⁹.

Установихме, че близки названия на забраждания има у някои тюркоезични народи в Средна Азия: башкири – *сасъкан* ‘дълга тясна ивица, обшита с монети, покриваща плитките от тила до пояса’⁷⁰; казахи – *шаишкан* ‘торбичка за плитките’⁷¹; киргизи – *чачкен* ‘платнена шапчица, която скрива косите’⁷². Думите са двусъставни, изградени от *сас/шаиш/чач* ‘коса на главата’ и **кāп* ‘обвивка, чувал, торба, съд’⁷³.

Тези паралели ни дават възможност да възстановим българските форми: *скапа* < **сѣскāп* < **сѣс* (като имаме предвид чув. *џуџ* ‘коса на главата’⁷⁴) + **кāп*; *скепа* < **сѣс* + **кāп*; *шкени* < **шѣи* + **кāп* (както казах. *шаишкан*) ‘обвивка, торбичка за косата, за плитките’. Думите са били възприети и адаптирани в старобългарския език и подложени на въздействието на протичащите в него закони. Под въздействието на закона за изпадане на слабите ерове еровият звук Ъ в началната сричка е изчезнал поради това, че ударението е падало върху втората част на сложната дума - **кāп*. Така са се получили формите *скапа*, *скепа*, осмислени като съществителни имена от женски род, и *шкени* – съществително име от среден род или от женски род множествено число. Законът за слабите ерове е действал през Х в.⁷⁵ И тези названия на забраждания са останали от асимилирано тюркскоезично население, вероятно кумани, през българското средновековие.

Езиковият анализ на названията на разгледаните български традиционни женски забраждания и прически разкрива техните значения и принадлежност към три групи езици: ираноезична – *сокай* ‘рог’, ‘роговиден’, ‘(забраждане) на рог’; угорска – *каица* ‘коса на главата’, ‘плитка’, ‘косичник’; тюркска – *пāа* ‘връзка’, ‘свързка’, ‘връв’ и *скапа/скепа/шкени* ‘обвивка’, ‘калъф’, ‘сѣд за косата/плитките’.

Резултатите от нашето изследване съвпадат с изводите на археолога Р. Рашев за етногенезиса на българите: „племето българи (п्राбългари) е съставка от три етно-езикови групи – иранска, угорска и тюркска...”⁷⁶.

Бележки

¹ Велева, М. За произхода на българския *сокай* въз основа на етнографски данни. – Известия на Етнографския институт с музей, кн. VI, 1963, с. 159; Илиева-Лепавцова, Е. Българският *сокай* и *сокайни* шевици. – СбНУ, кн. IV. С., 1976, 6–9, 11–12.

² Костов, Ст. Л. Сокаи. – Известия на Народния етнографски музей (ИНЕМ), 1921, кн. I, 11–12; Костов, Ст. Л. Македонски убруси и *сокай* – ИНЕМ, 1925, кн. I–IV, 8 – 15; Велева, М., Е. Лепавцова. Български народни носии. Т. IV. С., 1988, т. 199а,б; т. 203 а,б; т. 214 а,б, 343–344, 348.

³ Белицер, В. Н. Народная одежда мордвы. М., 1973, с. 140, 147–149; Белицер, В. Н. Народная одежда удмуртов. М., 1951, 60–62, рис. 32; Крюкова, Т. А. Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар-Ола, 1956, с. 136; Петева, Е. Шевични паралели. – ИНеМ, 1932, 103 – 127.

⁴ Крюкова, Т. А. Марийская вышивка. Л., 1951, с. 48; Сепеев, Г. А., к.и.н., от Марийский НИИ в гр. Йошкар-Ола – писмено съобщение, 1983 г.

⁵ Гаген-Торн, Н. Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960, с. 183; Воробьев, Н. И. Казанские татары. Казань, 1953, 179–181.

⁶ Захарова, И. В., Р. Д. Ходжаева. Казахская национальная одежда XIX – начала XX века. Алма-Ата, 1964, 110–112.

⁷ Махова, Е. И. Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан. – Труды Института этнографии (ТИЭ). Т. XXXVII. М., 1958, с. 175.

⁸ Жданко, Т. А. Каракалпаки. Хорезмского оазиса. – Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945 – 1948. М., 1952, 552–553, рис. 25.

⁹ Васильева, Г. П. Головные и накосные украшения туркменок XIX – первой половины XX века. – В: Костюм народов Средней Азии. М., 1979, с. 189.

¹⁰ Гаджиева, С. Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX века. М., 1976, 145 – 147.

¹¹ Народы Поволжья и Приуралья. М., 1985, 6–7, 77, 111, 144; Васильева, Г. П. Цит. съч., 200–201; Жданко, Т. А., Очерки исторической этнографии каракалпаков. – ТИЭ, новая серия. Т. IX, М. – Л., 1950, с. 104.

¹² Рикман, Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гето-даки. – В: Древняя одежда народов Восточной Европы. М., 1986, с. 18.

¹³ Рикман, Э. А. Цит. съч., 15–18.

¹⁴ Рикман, Э. А. Цит. съч., рис. 2 – г, рис. 4 – г; Гаген – Торн, Н. Цит. съч., с. 188; Городцов, В. А. Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве. – Труды Государственного исторического музея, вып. I. М., 1926, 21–22, рис. 18.

¹⁵ Рикман, Э. А. Цит. съч., с. 18.

¹⁶ Аранђеловић-Лазивић, I. Женско оглавлъве у облику рога као одраз примитивне идеје о плодности. – Гласник Етнографског музеја у Београду, 34. Београд, 1971, 52–72.

¹⁷ Сухарева, О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. – В: Среднеазиатский этнографический сборник. Т. XXI. М., 1954, с. 339.

¹⁸ Русско-таджикский словарь. М., 1957, с. 497.

¹⁹ Русско-персидский словарь. М., 1965, с. 801.

²⁰ Русско-осетинский словарь. М., 1970, с. 462.

²¹ Русско-каракалпакский словарь. М., 1967, с. 887; Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 545.

²² Велева, М., Е. Лепавцова. Български народни носии. Т. 2. С., 1974, с. 11, 18; Николова, М. Женското забраждане „каица” във Видинско. – Българска етнология, 2005, кн. 3-4, 24–25, обр. 1.

²³ Спасова, Н. Монетна украса на облеклото в Плевенско. – ИЕИМ, кн. 3, 1971, 133 – 138.

²⁴ Костов, Ст. Л. Софийска носия. – ИНЕМ, 1927, кн. 1 – 4, 22 – 23.

²⁵ Коев, Ив. Облекло и жилище на старото българско население в Разградско. – Известия на семинара по славянски филологии. С., 1948, кн. 8 – 9, 81 – 92.

²⁶ Николова, М. Цит. съч., 26 – 29, обр. 3, обр. 4.

²⁷ Petrescu, P. Costumul popular românesc din Transilvania și Banat. 1959, 20–21.

²⁸ Цонев, Б. История на българския език. Т. 2. С., 1984, с. 83.

²⁹ Български етимологичен речник. Т. 2. С., 1979, с. 148.

³⁰ A magyar szókeszlet finnugor elemei, П. Budapest, 1971, p. 244.

³¹ Артамонов, М. И. История хазар. Л., 1962, 155–156.

³² Маринов, Д. Избрани произведения, Т. 2. С., 1984, с. 189.

³³ Рашев, Р. Прабългарите през V – VII в. С., 2005, 20–22, 26–27.

³⁴ Златарски, В. История на българската държава през средните векове, Т. 2. С., 1972, 90–96, 108, 112, 209, 369.

³⁵ Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 138, 139.

³⁶ Народы мира. Т. 1. М., 1962, с. 411.

³⁷ Прицак, О. Печенегите (пример за социална и икономическа трансформация). – Авитохол. Исторически сборник, т. 1. С., 2005, 136 – 138.

³⁸ Велева, М. Материали и начини за изработване на облеклото. – В: Етнография на България. Т. II. С., 1983, с. 245.

³⁹ Информация от Мария Николчовска, етнограф в Историческия музей в гр. Кърджали. Вж. още: Николчовска, М. Народни носии от Источните Родопи. С., 1979, с. 78.

⁴⁰ Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Т. I. С., 1968, с. 687.

⁴¹ Геров, Н. Речник на българския език. Т. V. С., 1978, с. 121, 573.

⁴² Щербак, А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 93, 163.

⁴³ Федотов, М. Р. Чувашский язык в семье алтайских языков. Чебоксары, 1980, 112–116.

⁴⁴ Двете точки след гласната означават, че тя е дълга.

⁴⁵ Севортыан, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978, 13–16.

⁴⁶ Щербак, А. М. Цит. съч., с. 193, 195.

⁴⁷ Кононов, А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников – VII – IX в. Л., 1980, с. 22.

⁴⁸ Щербак, А. М. Цит. съч., с. 18, 59, 148.

⁴⁹ Федотов, М. Р. Цит. съч., 104–106.

- ⁵⁰ Симеонов, Б. Кокиче. – Български език (БЕ), 1981, № 4, 133–134; Огла, Огль или Онгъла. – Векове, 1984, № 1, 37–39.
- ⁵¹ Боев, Е. За предтурското тюркско влияние в българския език. – БЕ, 1965, № 1, с. 9, 17.
- ⁵² Севортян, Э. В. Цит. съч., с. 14.
- ⁵³ Моллова, М. Върху някои тюркски думи в българския език. – БЕ, 1977, № 2, с. 143.
- ⁵⁴ Иречек, К. История на българите. С., 1978 г., с. 242 – през 1065 г. в Македония били заселени кумани, с 425.
- ⁵⁵ Боев, Е. Цит. съч., с. 5; Баскаков, Н. А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана. – В: Народы Средней Азии и Казахстана. Т. I. М., 1962, с. 118.
- ⁵⁶ Геров, Н. Цит. съч., Т. VI. С., 1978, с. 286.
- ⁵⁷ Златарски, В. Цит. съч., с. 209, 118–119, 209.
- ⁵⁸ Руденко, С. И. Башкиры. М., 1955, с. 187, 188.
- ⁵⁹ Захарова, И. В. И Р. Д. Ходжаева. Цит. съч., 131–132.
- ⁶⁰ Гаджиева, С. Ш. Цит. съч., с. 142.
- ⁶¹ Шибаета, Ю. Я. Материалы по одежде мургабских киргизов. – Институт етнографии. Краткие сообщения. XXV. 1956, с. 36.
- ⁶² Каракалпакско-русский словарь. М., 1958, с. 730.
- ⁶³ Отаров, И. М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1978, с. 31.
- ⁶⁴ Моллова, М. Цит. съч., с. 143.
- ⁶⁵ Васильева, Г. П. Туркмены-нохурлы. – Среднеазиатский этнографический сборник. ТИЭ. Т. XXI. М., 1954, 168–169.
- ⁶⁶ Моллова, М. Цит. съч., с. 143.
- ⁶⁷ Велева, М. Българската народна носия в Източните Родопи. – В: Народностна и битова общност на родопските българи. С., 1969, с. 90.
- ⁶⁸ Информацията е от Даниела Кумбарова от с. Кочан, 1981 г.
- ⁶⁹ Кънчов, В. Избрани произведения, т. I., С., 1970, с. 387.
- ⁷⁰ Белицер, В. Н. Народная одежда удмуртов. М., 1951, с. 73.
- ⁷¹ Захарова, И. В., Р. Д. Ходжаева. Цит. съч., с. 104
- ⁷² Абрамзон, С. М. Киргизы. Народы Средней Азии и Казахстана. Т. II. – В: Народы мира. М. – Л., 1963, с. 247, рис. 7.
- ⁷³ Щербак, А. М. Цит. съч., с. 194.
- ⁷⁴ Чувашско-русский словарь, М., 1982, с. 430.
- ⁷⁵ Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1963, 109–110.
- ⁷⁶ Рашев, Р. Прабългарите през V–VII в. С., 2005, с. 27.

Маргарита Николова е етнограф от гр. Видин, България;
margarita_nicolova@abv.bg

ОВЧАРОВ, Тодор (*Велико Търново, България*)

СТАРИНИ В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ШЕМШЕВО

Ruins in the lands around the village of Shemshevo

Since antiquity the valley of the Yantra river to the west of Veliko Turnovo where the lands of the village of Shemshevo lie has been inhabited by people. Prehistoric, ancient and medieval settlements, fortresses and necropolises have been identified and located as a result of archeological field trips and from written sources.

The oldest settlement which marks the foundation of the present-day village of Shemshevo, also called Sinigerovo, is situated on a piece of land called Asha-Chair, about 500m to the east of the village. It was destroyed in 1515 by the army of Murza Tatarski. Survivors from the village adopted the Islam and founded the village of Alipi recorded in 1555 under the name of Shemshikoyi. This village grew larger at the end of the 17th century with the settling of emigrants from the mountainous parts around Tryavna. Christian and Muslim neighbourhoods were formed. In 1638 according to a Turkish tax register there are 28 adult Bulgarian men living in the village.

Keywords: settlement, fortress, necropolis, settlement name, prehistory, antiquity, Middle Ages

От дълбока древност долината на река Янтра, западно от Велико Търново, където е разположено землището на село Шемшево, е обитавана от човека. По налични писмени извори и резултати от теренни археологически проучвания са локализирани праисторически, антични, ранновизантийски и средновековни обекти.

На северозападния склон на хълма Клисе баир, на 1,5 км източно от Шемшево, е частично разкопавано селище от каменно-медната епоха (5000 – 3000 г. пр. Хр.). Издирени са медни игли, фино обработени кремъчни върхове за копия и стрели, и множество фрагменти от дебелостенни глинени съдове с излъскана повърхнина и графитна украса (Кънчев, К., П. Станев 1982: 146, 147). На същия склон на хълма, нис-

ко долу над левия бряг на река Янтра, са разкрити частично две плитко вкопани жилища от късната бронзова епоха, обитавани от траките. Стените им са от плет, дебело обмазан отвътре и отвън с калова замазка (Овчаров 1974: 337-344).

В сипея на невысока тераса на десния бряг на река Янтра, на около 400 м южно от Синия вир, са маркирани петна от три горяли полувкопани жилища от XII–VI в. пр. Хр. (Овчаров 2003: 10) .

На най-високата част на билото на хълма Малкия мял, южно от Шемшево, К. Шкорпил локализира тракийска крепост (Шкорпил 1910: 154). Мястото е защитено от юг с високи скални отвеси, а към изток, север и запад – с крепостна стена от едри ломени камъни, споявани с кал.

На високата Кървава скала (Канлъ кая) от иманярски изкопи са разкрити основи на четириъгълна кула наблюдателница (Овчаров 2003: 11 и 12). От кулата има визуална връзка с ранновизантийската крепост на хълма Царевец и на запад към друга крепост от V–VII век.

К. Шкорпил локализира средновековен български манастир на югоизточния склон на хълма Клисе баир, в една падина (Шкорпил 1910: 152). През 1932 г. иманяри разкопават основите на манастирската църква. През 70-те г. пак иманяри копаят манастирската църква. От тези изкопи издирихме множество фрагменти от тънкостенни глинени съдове от групите на обикновената и художествената битова керамика от времето на Второто българско царство (края на XII–XIV в.).

При наши теренни обхождания, по налична битова керамика от XI–XII в., локализираме малко селище на югоизточния край на м. Черешката страна. Вероятно селището е разорено по време на войните за възстановяване на политическата самостоятелност на българската държава (1185–1187 г.) (Овчаров 2001: 54).

По устна информация на Цоню Койчев от село Шемшево следи от стар манастир има на около 0,5 км западно от Горното селище.

Средновековно селище има в м. Аша чаир, на 0,5 км източно от Шемшево. Намираната фрагментирана битова керамика го датира от XV–XVI в. Н. Ковачев смята, че селището се е наричало *Синигерово* и е възникнало към средата на XVI в. (Ковачев 1973: 30). При положение, че селището е създадено през 1955 г., който факт е подкрепен с цитиран от Н. Ковачев извор, и че тогава носи името *Шемшикьой*, можем да приемем, че старото село Синигерово е разсипано около 1515 г.,

когато Мурза Татарски с огромна турска армия извършва масово помюсюлманчване на християни в днешна Северна България и основно около старата българска столица Търново (Петров 1972: 204, 205). Името Шемшикьой подсказва, че към средата на XVI в. преобладаващото му население е вече турско.

В данъчен регистър от средата на XVI в. има информация за местен феодал на име *Шемси бей* (Ковачев 1973: 30). Той владее като чифлик малко селце, спадащо към Търново. Това селце не е посочено в регистъра от 1430 г., следователно то възниква във времето между 1430 и 1555 г. Основано е от преселници мюсюлмани и носи името на основателя си Алипи, с друго име Али. При основаването си селцето има само 3 къщи на мюсюлмани. Един от основателите му носи името “син на Абдулах”, т.е. Той е помюсюлманчен християнин, а помюсюлманчването му ще да е станало през 1515 г.

Според Н. Ковачев около чифлика на Шемши бей се заселват българи земеделци, селцето се разраства и към 1555 г. носи името *Шемшикьой* (Ковачев 1973:30).

В м. Юртлука, на 0,3 км североизточно от днешното село Шемшево, има следи от селище от XVI–XVII в. Знае се, че там имало стари герани. През XVIII и XIX в. селището се разраства към югозапад и запад и така се оформя днешното село Шемшево с 2 махали: източна – мюсюлманска и западна – християнска. Селото с името Шемшикьой се среща в турски данъчен регистър от края на XVII или началото на XVIII в. (Овчаров 2003: 22).

В турски крепостен акт от 1649 г. е споменато село Шемшево, тъй като граничело със земите на дебелския бей.

В м. Ва-баир, южно от Шемшево, има старо турско гробище, където са погребвани мъртвите от мюсюлманската махала на с. Шемшикьой. Християните са погребвани западно от селото. При изкопни работи за телеугоителното стопанство са изкопавани човешки кости. Скелетите са ориентирани с глава към запад, крака към изток. В съседство с гробището през 1861 г. е направена и селската църква (Овчаров 2003:60).

В кратък регистър за данъка джизие, налаган на възрастните християни, е посочено, че през 1638 г. в Шемшикьой има 28 мъже християни, докато в съседното с. Леденик са 42 (Овчаров 2003: 22, 29).

С шемшевските бейове е свързана и жилищната кула в с. Леденик, построена към 1640 г. (Лефтеров, Ил., Т. Теофилов: 1969). За последния бей, обитавал кулата, пише П. Р. Славейков в разказа си “Как се е превзело Търново без цар” (Славейков 1979: 311).

Към края на XVIII и началото на XIX в. към полските села на Великотърновския край идват заселници от Централния Балкан. В Шемшево идват преселници от Тревненския район. Местните жители ги наричали каракачани заради овцевъдството, с което се препитавали. Днес някои от шемшевските родове водят началото си от тези преселници балканджии.

Библиография

- Ковачев 1973:** Ковачев, Н. *Названията на селищата във Великотърновско*. Юбилеен сборник на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, кн. I.
- Кънчев 1982:** Кънчев, П. Станев. *Кремъчни върхове за стрели от великотърновския край и употребата им като оръжие през халколита*. ВИСб. С., кн. 6.
- Лефтеров 1969:** Лефтеров, Т. Теофилов. *Жилищна кула в село Леденик*. В. Търново. Борба, бр. 100.
- Овчаров 1974:** Овчаров, Т. *Тракийски земянки край село Леденик, окръг Великотърновски*. Аспирантски сборник на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, кн. 2. в. Търново.
- Овчаров 2001:** Овчаров, Т. *Средновековни обекти във Великотърновско*. В. Търново.
- Овчаров 2003:** Овчаров, Т. *Шемшево*. В. Търново.
- Петров 1972:** Петров, П. *По следите на насилието*. С.
- Славейков 1979:** Славейков, П.Р. *Съчинения*. Т. 3.С.
- Шкорпил 1910:** Шкорпил, К. План на старата българска столица Велико Търново. ИБАД, I, С.

Доц. д-р Тодор Овчаров. Роден през 1941 г. в с. Шемшево, Великотърновска област. През 1967 г. завършва история във ВПИ “Братя Кирил и Методий” в гр. Велико Търново. От 1967 г. до 1973 г. работи последователно като уредник в ОИМ – В. Търново и като завеждащ отдел Археология” на ГИМ “Искра” в гр. Казанлък. От есента на 1973 г. работи като преподавател по археология във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. През 1981 г. защитава докторат по археология, а от 1991 г. е доцент по археология. Научните му интереси са към средновековната археология и основно към археологията на Второто българско царство (кр. на XI–XII в.). Обнародвал е над 150 научни публикации от които 9 монографии, 2 учебни помагала и 1 книга в съавторство.

РАЙЧЕВСКА, Цвета (София, България)

БЕДЖЕНЕ, ЕДИН РЕЛИКТОВ ЕТНОНИМ

Bedjene, a relic ethnonym

The paper concerns an interpretation of the local place name Bedznene as a possible trace of the ethnonym *Pecheneg*. The *Bedzhene* locality name was registered in 1981–82 during field researches in the region of the municipality of Isperrih, North-East Bulgaria. Certain personal/family names, village and some locality names found in the ottoman documents from 15th – 16th centuries as well as similar appellations that have survived in the Bulgarian toponymic nomenclature may be thought of as possible traces of the Turkic tribe of the Pechenegs. Raids and processes of Pechenegs' settling in North-eastern and South-western areas of the Bulgarian territory in the 11th – 12th centuries were well documented in the Byzantine written sources. The ethnonyms have been preserved via anthroponyms, originating from them; later the anthroponyms became nuclei of new derivatives, containing the *bedzhene* component.

Interesting is the correlation *bedzhene-gins*, *evil spirits*, which may be explained with the Pecheneg newcomers' settling in an alien surrounding. Moreover, some Pechenegs adopted Christianity, but others remained pagan, which may have given ground to the local Christian people to see them as aliens and evil gins.

Keywords: Pechenegs, Bedjene, ethnonym

В землището на с. Свещари, Разградска област, 1,5 км югозападно от селото, е регистриран топонимът Беджене (вариант Беджене аркасъ), наименованието на някогашна гора, в която се намират следи от стари зидове („Градището”).¹ В Североизточна България има още две селищни имена, съдържащи същото наименование: с. Беджене (община Нови пазар) и гр. Каспичан, Шуменско; в Южна България този топоним се среща в няколко варианта: Беджана, Беджене алтъ, Беджене

янг, *Беджене авлусу* край гр. Ардино, Кърджалийски окръг и *Бедженет*, Маданско.²

Предложената етимология на цитираните топоними не изглежда убедителна. *Бедженет* (Ардино) например, е изведено от турска диалектна дума *бежан*, „заек, тиква, катуна”.³ Местното население в Ардинско обяснява топонима *Беджене* с „джинове” (лоши духове). Турски говорещите информатори от с. Свещари пък го свързват с българската дума „бежанец” и предполагат, че той е възникнал по време на настаняването на бежанците от Добруджа. Но справката в емлячните регистри показва, че местното название *Беджене* край с. Свещари е съществувало преди идването на бежанците. Ако то е свързано по някакъв начин с думата „бежанец”, необяснимо е защо местното турско население е възприело българския топоним и защо не го е превело на своя език, каквато практика то има⁴ – вместо това то възприело чуждата за него дума „бежанец/бежанци”, която само „променило” според удобството на своя език в „беджане”, вместо популярната турска, усвоена в миналото и от българите дума „мухаджири/муаджири”, бълг. вариант „маджури”. Още по-необяснимо е защо българското население е трябвало да възприеме „турския изговор” на дума, която то е създало на своя собствен език.⁵

Етимологията *Беджене* < „бежанци” е явно неубедителна, както е неубедителна и етимологията на селищното име Беджене. „Селото е наречено така, защото първият му заселник бил бежанец”.⁶ Възщност обаче, то се споменава под името Бедженелер още в 16 в. Срещаме го в един регистър на джелепкешаните в казата Шумен от 1573 г.⁷ В същия регистър е вписано и селищното име Гази Печан (дн. гр. Каспичан), което както ще видим по-долу, се включва в групата имена, производни от *Беджене*.

Струва ми се много по-оправдано да търсим обяснението на топонима *Беджене* и на неговите варианти в етнонима „печенег”, който в изворите се среща и във формите „беченек” (Махмуд Кашгарски, 11 в.)⁸ и „беджене” (Рашид ед-Дин, 13 в.)⁹

Дава ли ни, обаче, историята основания да считаме, че в тези местни названия се крие реликтов етноним?

Печенезите (на арабски: Расанāk, на гръцки: Πατζινολκος, на унгарски: Besenyő, на латински: Расинасае) са съюз на тюркоезични номад-

ски или полуномадски племена от Централна Азия. Те прониквали в Югоизточна Европа от югоизток и североизток, но в Североизточна България печенежките племена дошли от север, през Дунав след втората половина на 9 в. Преди това те обитавали обширни територии отсам Урал, откъдето били изтласкани от хазари и угри в Причерноморските степи.¹⁰ През 895 г., съюзени с българския княз Симеон, печенезите нападнали и опустошили маджарските поселища в района между реките Днестър и Южен Буг (Ателкуз) и прогонили маджарите през Карпатите в Панония. В следващото столетие печенезите разширили територията си, достигайки до долното течение на р. Дунав. До падането на България под византийска власт, византийската империя не чувствала осезателно набезите им от север, тъй като те били неутрализиранни преди това от българите. След като българската държава паднала под византийска власт, „пришълците от север” започнали да опустошават земите южно от Дунав и изправили империята пред непосредствена заплаха.¹¹

Неспособна да се справи с тях само със силата на оръжието си, Византия прибегнала до изпитани дипломатически похвати. Използвайки неразбирателствата между двама печенежки ханове – Тирах и Кеген, тя превърнала предвожданите от Кеген племена Велемарнид и Пагуманид в свои данъкоплатци със задължението да охраняват пограничните райони и ги заселила в Североизточна България.¹² При това една част от тях приела християнството – 20 000 печенези били покръстени от монаха Евтимий във водите на Дунав и поселени в Североизточна България,¹³ а другите продължили да изповядват шаманизма.

В 1046–47 г., печенезите на Тирах прехвърлили р. Дунав и опустошили значителни територии на юг от нея. Отново използвайки вътрешните междуособици сред печенезите на самия Тирах, византийският император привлякъл част от тях на своя страна – те приели да му служат и били заселени в районите на Средец (Софийско), Ниш и Овче поле, където някои от тях започнали да се занимават и със земеделие.¹⁴

През 1048 г. обаче, след опит на византийския император да ги използва срещу селджукските турци, те се разбунтували, разбили византийците и се установили на север от Стара планина (в тема Парист-

рион), откъдето в продължение на две десетилетия извършвали набези на юг от нея.

Особено интензивни станали заселванията на печенези, когато в Мала Азия започнали да настъпват от изток огузи и тюркмени. Интересни сведения за присъствието на ранните тюрки на Балканите ни съобщава и Анна Комнена във връзка със събития от 11–12 в. През 1087 г. печенези, унгарци и кумани преминали Дунав и достигнали до Източна Тракия; в 1090–91 г. в съюз със селджукските турци те организирали мащабно нападение срещу Византия, което завършило със съкрушителна победа за Алексий I Комнен. Оцелелите печенези били заселени в Мъглен, Беломорска Македония (днес Гърция), където образували специален военен отряд. През есента на 1122 г. печенези, прогонени от киевския княз Владимир Мономах, нахлули в земите на юг от Дунав, настанили се в Северна България и опустошили големи райони от Тракия. През пролетта на 1123 г. византийският император Йоан II Комнен им нанесъл съкрушително поражение при Боруй (Стара Загора) и те били отстранени от политическата карта на Балканите. Оцелелите печенези били заселени в българските земи като войнишко население.

Анна Комнена казва за печенезите, че след като преминавали Дунав част от тях се приспособявали към местните условия и се заемали с обработване на земята.¹⁵ Така печенезите постепенно осядали – едни обособено, а други – смесено с българското население.¹⁶

Изследователите откриват печенежки следи в топонимията на различни страни – Румъния, Унгария, България, Сърбия, Украйна, Молдова, Словакия и дори Австрия и Полша.¹⁷ Някои от тях се приемат за сигурни, а други – за предполагаеми. По-сигурен е произходът на тези местни имена, които водят пряко към етнонима *печенег* в различните му форми или към имената на отделни печенежки или сродни на печенезите племена – *талмат*, *берендеи* и други.

Съвсем естествено е при образуването на печенежки поселения в българската етническа територия, техните названия да съхранят родово или племенно име,¹⁸ особено като се има предвид практиката на номадските племена да се разселват по родове. Обикновено такива названия са в събирателно множествено число, образувани са от родовото име и наставката за мн. ч. на съответния език, в случая с тюркските

етноними – наставката -лар/-лер: *Юрюклер, Карагьозлер, Сонгурлар, Бедженелер*, каквото е и името на с. Беджене в 16 в. – Бедженелер, със значение на „тези от (рода) *беджене*”. По този начин те се разграничавали от чуждата, етнически, религиозно или езиково различна среда, за да съхранят възможно най-дълго своята общност.

Разбира се, възможно и дори по-вероятно е достигналите до нас местни имена да не означават винаги мястото, обитавано от дадено племе или род. Много от тях биха могли да произлизат и от лични имена, тъй като племенните названия често се пренасят в антропонимията,¹⁹ за да се подчертае племенната или родовата принадлежност на носителите им. В подкрепа на тази практика ще посочим неколкократно срещаното лично име Куман в откъс от войнугански регистър от 1548 г.: Куман, син на Иван, Румен син на Куман, Драгомир син на Куман и др.²⁰ Научните изследвания на куманските следи в българската история и в частност в антропонимията все по-вече ни убеждават, че запазването на тези следи до наши дни е напълно възможно.²¹

Записаното в джелепкешанския регистър от 16 в. селищно име *Гази Печан* (впоследствие станало *Каспичан*) представя един такъв случай на преминаване на етнонима „печенег” в антропоним. В този смисъл интересни са личните имена *Беджан (Бежан, Бижан)*, производните от тях *Беджо (Биджо, Бижо, Пижо)*, както и фамилните имена *Бежанов, Печеняков, Печенегов*,²² които съдържат същия корен, въпреки че от 15 в. връзката им с племенното название „печенег/беченег/ беджене” е престанала да бъде осъзнавана.

Личното име *Бежан* срещаме и в регистър на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от средата на 15 в. като съставен елемент на селищно име *Бежаново*, Луковитско²³; в дарителски акт (вакъфнаме) на султан Баязид II от 1497 г.²⁴; като име на потомък на тюркменски род Бижан-огулларъ, играл важна политическа роля в Иран през 15 в.²⁵

По-нататък, трансформираните в антропоними племенни или родови названия участвуват в създаването на нови топоними. Интересно е името *Пижо*, за което Найден Геров съобщава следното: „Така казват на малко дете, още некръстено”.²⁶ Това като че ли ни връща във времето, когато печенези-нехристияни са били разселвани сред христи-

янското българско население и обяснява защо в с. Правдолюб, Ардинско, „беджане“ казвали на джиновете, т.е. духовете и твърдели, че на местата, наречени „беджене“ нощно време играели джинове.²⁷

Изводът, който се налага е, че топонимичният материал потвърждава историческите извори за заселване на печенези както в Североизточна, така и в Южна България. Тези местни имена българите са възприели и съхранили вероятно поради известна етническа и езикова близост между българите и печенезите. Още Махмуд Кашгарски отбелязва сходните черти между печенежкия език и езика на волжско-камските българи, а тюркологът Баскаков поставя двата езика в една подгрупа на огузките тюркски езици. Така че етимологията на местните имена, които съдържат в основата си „бежан/бижан/беджене/печан/пичан“ ни отвежда към предосманското начало на една част от тюркската топонимия по българските земи южно от р. Дунав.

Бележки

¹ Топонимичните проучвания по програма „Гетика“ бяха проведени през 1981-1982 г. на територията на Исперихската селищна система и някои съседни села.

² **Христов, Г.** Местните имена в Маданско. С., БАН, 1964, с. 148.

³ Пак там.

⁴ Многобройни са подобните турски топоними със същото значение на бежанци - мухаджири/муджири/маджури“, употребявани и разбираани и от българите.

⁵ През османския период обичайните думи за обозначаване на преселниците, регистрирани и в документите, е думата българската „преселец“ и турската „мухаджир“. Бежанец изглежда е по-модерна, литературна дума.

⁶ Сб. „Българско село“, С., 1930 г.

⁷ **Стойков, Р.** Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на 16 в., в: Известия на Варненското археологическо дружество, 1964, т. 15, с. 97.

⁸ **Еремеев, Д.** Етногенез турок, Москва, 1971, с. 85.

⁹ **Рашид ад-Дин.** Сборник летописей, т.1, кн. 1, с. 76.

¹⁰ За ранната история на печенезите, вж. **Константин Багрянородный.** Об управлени империей, гл. 37 – О народе пачинакитов.

¹¹ **Тыкова-Займова, В.** Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (11–12 в.) в сб.: Восточная Европа в древности и средновековье, Москва, 1978, с. 69-73.

- ¹² **Еремеев, Д.** Етногенез..., с. 64.
- ¹³ **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове. С., 1972, т. 2, с. 88-108, 187-210.
- ¹⁴ **Тъпкова-Заимова, В.** Тюркские кочевники..., с. 69.
- ¹⁵ **Комнена, Анна.** Алексиада. Москва, 1965, с. 529.
- ¹⁶ **Тъпкова-Заимова, В.** Тюркские кочевники..., с. 72.
- ¹⁷ Извън България същият топоним се среща в Северна Добруджа, Румъния – село Печеняга, Печеняга – връх в Карпатите и река в окръг Караш-Северин, Румъния, както и село Печенишка в окръг Караш-Северин, Банат; в Сърбия – Печеневец, село в Лесковац) и др.
- ¹⁸ След заселването им на Балканите и в Унгария западните печенеги са асимилирани от местното население. Според Йордан Иванов те оставят следи при формирането на шопите. Той свързва наименованието на шопите с печенежкото племе цопон. К. Иречек вижда прилики между антропологическия тип на част от шопите около Витоша и печенезите.
- ¹⁹ **Еремеев, Д.** Етногенез..., с. 84.
- ²⁰ **ИБИ, С.**, 1974, т.20.
- ²¹ **Stoyanov, V.** Cumanian Anthroponimics in Bulgaria during the 15th century, in: Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева, С., 2001, сс. 315-332)
- ²² **Илчев, Ст.** Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969 г.
- ²³ **ИБИ, С.**, 1966, т. 13.
- ²⁴ **Gökbilgin T.**, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-I Fatihan, Istanbul, 1957
- ²⁵ **Шараф-хан Битлиси.** Шараф-наме. Москва, 1976, с. 288.
- ²⁶ **Геров, Н.** Речник на българския език, С., 1977, с. 29.
- ²⁷ **Дринов М.**, Медно (бакърно) гумно, меден ток в славянските и гръцки умотворения” в: Дринов, М., Избрани съчинения, 1971, т. 2, с. 425

Цвета Райчевска, османист;
e-mail address: cveta_1501@abv.bg

ШАПОШНИКОВ, Александр (Москва, Россия)

ТОПОНИМИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ ОБЛАСТИ ГЕМИМОНТ НА ПОРТОЛАНАХ И КАРТАХ XIV-XVIII ВВ.

Toponymy of the historic and cultural region of Haemimontus based on the study of sea-maps of XIV-XVIII centuries

This article deals with regional place-names extracted from sea-maps of XIV-XVIII centuries depicting the Haemimontus region. Under thorough investigation are the graphic forms, the etymology, the semantics and the identification of medieval place-names.

Keywords: place name, river name, morphological analysis, word-formation, etymology, reconstruction of meaning, correlation of a place name to a geographic object (identification).

Историко-культурная область Гемимонт ограничивается с востока Чёрным морем, с юго-запада – горным хребтом Странджа, с севера и северо-запада – отрогами хребта Стара Планина. В указанных естественных пределах старописьменные источники всех видов упоминают около сотни топонимов.

Agathopolis, agatopoli (Giacomo de Rossi 1684), *gatopoli, gatopolli, gatoppolli, gattopoli, gattopolli* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 43, 45-46, 47-48, 49, 60-61, 66, 68-69, 76, 77-78, 81-83, 84, 85-86, 87, 89, 100), *gotopoli* (Gerardus Mercator 1634), *athaboli* (Isaak Tirion 1733a) *athaboli ou agastopoli* (Guillaume de l'Isle), *Gawtopoli* – (Karte 1771) – ныне Ахтопол < из греч. Ἀγαθόπολις 'хороший, добрый город'.

Aitos (Isaak Tirion 1733a; Guillaume de l'Isle), Ἀἴτος – ныне Айтос. От фрак. сущ. **aetous*, **aitous* ‘часть, доля’, продолжения и.-е. **aito-*, **aiti-*, **oito-* ‘доля, часть, участь’, ср. оск. формы род. п. *aetis* ‘partis, части’, *aittium* ‘portionum’, др.-ирл. *âes* < **ait-tu* ‘люди’, авест. *aēta* ‘надлежащая часть, достойная участь’ (Pokorny 1949: I, 10-11). В византийскую эпоху было переосмыслено на базе греч. сущ. ἄετός ‘орел’. Ср. фрак. Τζιταετοῦς ‘доля (рода) Чита’ (Prokor.; Detschew 1976: 497), вероятно, двусоставный топоним, сложение фрак. ИС Τζιτα, Τζιττας (Дакия), Τζιτζίς (Ниш) или Ζιττας (Detschew 1976: 192) и **aetous*, **aitous* ‘часть, доля’.

Akekili – **ⲗ** (Karte 1771) – Анхиало? Тур. Akek-ili.

Anchialo (Joan van der Bruggen 1737), *Anchialus* (Ortelij 1585; Peter van der Aa 1714), *Achelo* (Guillaume de l'Isle), *achilo*, *axillo*, *axilla*, *axello*, *l'axillo*, *l'afile*, *l'afillo* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 43, 45-46, 47-48, 49, 60-61, 66, 68-69, 76, 77-78, 81-83, 84, 85-86, 87, 89, 100), Ἀγχιάλος, Ἀγχιάλος, Ἀγχιάλη πολίχνην Ἀπολλωνιατῶν (Strab.) καὶ ἐκ Μεσημβρίας εἰς Ἀγχιάλον πόλιν στάδιοι ἑβδομήκοντα, καὶ ἐξ Ἀγχιάλου εἰς Ἀπολλωνίαν ὀγδοήκοντα καὶ ἑκατόν. αὗται πᾶσαι αἱ πόλεις Ἑλληνίδες εἰσὶν, ὠκισμένα ἐν τῇ Σκυθίᾳ, ἐν ἀριστερᾷ ἐσπλέοντι εἰς τὸν Πόντον (Arrian.), Ἀγχιαλω (Euseb.) – Анхиало (Въхело), Поморие. Из греч. ἀγχιάλος ‘близ моря находящийся, приморский’, ‘об острове – близ берега или материка лежащий’, ‘морской’. Судя по точности определения признаков географического объекта, мотивированный топоним был создан эллинами. Единственное, что настораживает – соседний гидроним Ахелой, практически тождественный некоторым из вышеперечисленных форм.

Antaei moenia «укрепления Антея» (Ortelij 1585), *Anto* – (Karte 1771), Ἀντωῖνον – крепость (Prokor.). *Antodonon*: скорее всего, фрак. производное прил. с суф. *-in-* от туземной формы ж. р. **antō* ‘та, что напротив’, ср. Ἀντισάρρα, Ἀντισάρη (Detschew 1976: 18), кельт. *Anto-broges*, *Antoci* (Holder 1961: I, 161).

Appolis [fluvium] (Gerardus Mercator 1634) – одна из рек Хемимонта.

Armilic (IanBonius Prior XVII) – местоположение не уточнено. Из тур. *armilik* или *almalik*?

Asine (Giacomo de Rossi 1684), *asino* (Joan van der Bruggen 1737), *afine* (Almagia 1944: 32-40, 45-46, 60-61, 77-78; Gerardus Mercator 1634), *af fine*

(Almagia 1944: 43), *efine* (Almagia 1944: 85-86, 89, 100), *l'efine* (Almagia 1944: 66, 76), *l'effin* (Almagia 1944: 68-69) – Аксине (1367 г.), ныне Приморско или Маслен нос. Этимология топонима неоднозначна: то ли из греч. ἀξείνη ἀκτὴ ‘опасное побережье’, то ли отвлечено от имени болгарской династии *Асенов*.

Astan (Isaak Tirion 1733a) – местечко то же, что и *Stananis*, *Stonamo* (см.)? Турецкое заимствование из фарси со знач. ‘ставка правителя’ (?) Или перед нами слав. топоним, отвлеченный от антропонима *Астан*, ср. *Астанино* на Керченском п-ове.

Asvia (Guillaume de l'Isle) – то же, что и Асине (порча текста?)

Afpoli (Joan van der Bruggen 1737) – не локализовано. Ср. фрак. Ἀσα-, Ἀσ-, Ἀζ- (Detschew 1976: 29).

Ayade (Isaak Tirion 1733a), *Ayade port* (Guillaume de l'Isle), *Haven Ayade* (Isaak Tirion 1733a) – нене Омидия, Мидие, к югу от Инеады. М. б., падежная форма (-de) тюрк. диал. *aya* ‘ладонь’ (Grünbech 1942: 31).

Baghlar port (Guillaume de l'Isle), *Baglars haven* (Isaak Tirion 1733a) – где-то между Агатоподем и Созоподем. Варваризм, тюрк. диал. *bağlar* ‘виноградники’, где *bağ* – из перс. *baγ* ‘виноградник’ (Grünbech 1942: 46).

Bujuk (Isaak Tirion 1733a), *R. de Bujuk* (Guillaume de l'Isle) – предположительно р. Голяма. Варваризм, зд. тур. (диал.) *büyük* ‘большой’.

Burgas – (Karte 1771) – ныне Бургас. Либо картавое произношение тур. диал. *buğaz* [buɣás] ‘горловина, устье реки, пролив, протока’ (ср. *Poro*), либо перенос второй части турецкого топонима *Lüleburgaz* (Arcadiupolis), *Bergas* (Io. Baptista Homannus Noriberga), ср. совр. *Burgazçik*. В любом случае – варваризм. См. *Prouaz*.

Burne – та (Karte 1771). Вероятно из болг. диал. (вост.) *бърна*, прил. *бърнен*, *бърнест* ‘устьна; губа’, ср. праслав. **burna*, лит. *burnà*, арм. *beran* ‘рот’, кельт. *bern* ‘ущелье, пролом’, все восходят к и.-е. **bhrna* (БЕР 1963: 2, 103).

Carpudoemum (Joan van der Bruggen 1737), Καρπούδαμουν (Detschew 1976: 232) – где-то у реки Панисос, в окружении Оркелис, Тарподиза, Садамы, Дебелта. Топоним появился на новых картах из античных источников. Первая часть двусоставного топонима содержит фрак. антропоним или этноним, представленный также в *Καρπαεύς* – имя героя в Месембрии, *Κάρπεια*, *Καρπηία* – гидроним в Вифинии, *Καρπιανοί*,

Καρπίδαи – этноним, Κάρπις – антропоним ж. р., Κάρποι, *Carpi*, Καρποδάκαι этноним в долине Сирета, Καρπος, *Carpus* – широкораспространенный антропоним в Каллиполе, Ольвии, Пантикапее (Detschew 1976: 230-232). Вторая часть, фрак. **daimon*, вероятно, производное с суф. *-mo-* (Laroch 1956: 78-79) от и.-е. гл. **dâi-*, **dei-*, **dî-* ‘делить’, ср. греч. глоссу δαιμός (Hesych.). Предположительное знач. ‘удел’. Т. е. ‘удел Карпа или народа карпов’.

Cherronefus Arrhiani (Ortelij 1585), ἐκ δὲ Ἀπολλωνίας ἐς Χερρόνησον στάδιοι ἐξήκοντα ὄρμος ναυσίν. καὶ ἐκ Χερρονήσου ἐς Αὐλαίου τεῖχος πεντήκοντα καὶ διακόσιοι. ἐνθένδε ἐς Θυνιάδα ἀκτὴν εἴκοσιν καὶ ἑκατὸν (Arrian.) – нос Корака. Топоним появился на новых картах из античных источников. Греч. χερρόνησος ‘полуостров (из перипла Арриана)’.

ciſopoli, cixopoli, cixopoli – Созопол, ср. фрак. ИС Τζιτα, Τζιττας (Дакия), Τζιτζις (Ниш) или Ζιττας (Detschew 1976: 192) см. *Sisopoli*.

Corpiba (Ianſonius Prior XVII) – где-то по пути из Стагнары в Адрианополе. Ср. фрак. этноним Κορπιλοι, Κορπίλοι, *Corpili* производный с суф. *-il-* от аналогичного корня **korp-* (Detschew 1976: 254)

Culta (Gerardus Mercator 1634; Ianſonius Prior XVII; Joan van der Bruggen 1737) – местечко на материке близ Вердовизы и Агатополя, где-то по пути из Стагнары в Адрианополе. Форма ж. р. лат. прил. *cultus*, *-a, -um* ‘обработанный, возделанный’?

Debeltus (Peter van der Aa 1714), *Develto* (Spiridonov 1980: 252), *flumen Deueltus, Deueltus* (Vissocher XVII; Giacomo de Rossi 1684; S’ Sanson 1691; Joan van der Bruggen 1737), *deuelton* (Ortelij 1585), *develtus* (Io. Baptista Homannus Noriberga), *doueltus* (Gerardus Mercator 1634), *Astice regio habituit... oppida Thunias, Halmydessos, Develton cum stagno, quod nunc Deultum vocatur veteranorum* (Plin.), *colonia Flavia Pacis Deultensium... in colonia Deultum...* [82 г. н. э.] (IGBulg.), *Deult...* [138-161 гг. н. э.], Δεουέλτος κολωνία, Δεούελτος, Δεύελτος, Δούελτος ἢν Δεβελτὸν (Ptol.), βουλευτῆς κολωνίας Δεβελτου [III в. н. э.], COLFLPACDEULT [монеты II-III вв. н. э.], *Divelli... Develto...* [294 г. н. э.] (Cod. Just.), *Debelco* IV (TP), *Dibaltum, a Dibalto* (Amm. Marcel.), Δεβελτός [416 г. н. э.] (Prop. ad Acta SS.), Δούελτον [431 г. н. э.] (Concil. Ephes.), Δεβέλλου [451 г. н. э.] (Concil. Chalced.), Δεβελτός, Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης ἐπίσκοπος, Αἴλιος Πούπλιος Ἰούλιος ἀπὸ Δεβελτοῦ κολωνίας τῆς Θράκης ἐπίσκοπος. Δεβελτός: πόλις

Θρακική, Ἐπαρχία Ἡμιμόντου· ὑφ' ἡγεμόνα, πόλεις ε[ξ]· Ἀδριανούπολις, Ἀρχίαλος, Δεβελτός, Πλουτινούπολις, Τζόιδα (Euseb.), *Debellion* [VII-VIII вв. ~ VI-VII вв.] (Ravenn. Anonym.) (Detschew 1976: 122-123) – Мандренское озеро, связанное протокой с морем, и римская колония, византийский город, ныне Дебелт (Балболова-Иванова 2003: 79-84). *Debeltys* ‘сильный, крепкий (город)’ или *Deu[e]llton* ‘мутный водоворот’ (?). Скорее всего, перед нами субстантивированная форма прич. сврш. прош. на *-tós* от гл. **debel-*, производного с суф. *-l-* от и.-е. корня **dheb-* ‘толстый, крепкий’, ср. тохар. *A tpär, Â tappre, täpre-* ‘высокий’ (Pokorný 1949: I, 239), особенно праслав. **debelъ* (ЭССЯ 4: 200-203), **doblъ(jь)* ‘fortis, силен’ (ЭССЯ 5: 40). Или, если лат. формы отражают точнее архетип, производное от и.-е. гл. **dh(e)uel-* ‘aufwirbeln, trüben (Wasser); вздымать, поднимать (пыль), кружить (вихрем); вздыматься, кружиться вихрем; мутить (воду)’, ср. др.-греч. *θύελλα* ‘буря, шум ветра и волн, волнение’, *πυρος θύελλα* ‘бушевание огня (о вулканах)’ (Pokorný 1949: I, 265). Этимология *Di-baltum* ‘два болота’ (Todorov 1980: 199-204) не выдерживает критики (Калужская 2001: 93).

Emona, c. delemano (Almagia 1944: 68-69; 76, 81-83, 84, 87), *c. di lamano* (Almagia 1944: 89, 100), *c. Limane* (Guillaume de l'Isle), *l'emanò, c. de lemano, cauo de lemano, cauo delemano, cauo di lemano* ((Almagia 1944), греч. Αἰμόνη – нос Емона, **Haimónē* ‘Хемова (оконечность)’. Скорее всего, производное с суф. *-ωνη* от корня **haim-* (см.), аналогично фрак. Βιζώνη, Ζώνη, Ιτώνη, Τορώνη (Detschew 1976: 61, 197, 219, 514).

Enrekioi (Isaak Tirion 1733a) – где-то по пути из Месембрии в Карнобат (Каблешково, Банево?). Варваризм с тур. *köy* ‘село’ в составе.

Erginus fl. (Ortelij 1585), *Ergino fl. ostio Sizopoli* (Giacomo de Rossi 1684), *Ergino fl.* (Joan van der Bruggen 1737) – речка, впадающая в море близ Созополя. Либо ошибочный перенос картографами гидронима *Erginus* (тур. *Ergene-Dere*), варианта фрак. Αργιάνης, Αργιάνης, Εργυμος, Εργύνας, *Erginos, Erginus* (Detschew 1976: 5, 22, 170), либо порча *Megri* (см.).

efine см. *Asine*. Вероятно, результат тюркского сингармонизма.

Faki – (Karte 1771) – ныне с. Факия, Факийска рьяка (Факидере). Предположительно, гидроним отвлечен от названия села, которое, в свою очередь, получило название по месту основания – чечевичному полю, из

греч. φακή, φακός ‘чечевица’. Предполагали также упрощение и метатезу в топониме *Скеф*, *Скефа*, прежде *Скафида* (Георгиев 1960: 47).

Fossum (Guillaume de l’Isle) – предположительно ров и вал между Дебелтом и Симеонов градом (ныне г. Марица). Лат. *fossum* ‘ров’.

Galaro [portus] (Gerardus Mercator 1634) – порт где-то между Поро, Стравико, Месембрией. М. б. ошибочно вместо *Galatum* – то ли *Callatis*, то ли *Galata* ротив Одессос (Detschew 1976: 98)? См. *Gularo*.

Gialakova (Isaak Tirion 1733a) – где-то между *Carnobat* и *Ruine van Zagora*. По внешнему виду, топоним болгарского происхождения, производное с суф. *-ов-* от ИС или прозвища *Джалак* или *Йалак*.

Gradus (Gerardus Mercator 1634; Giacomo de Rossi 1684; S’ Sanson 1691) – м. б., Грудово? Формально выглядит как оформленное лат. окончанием *-us* ст.-болг. сущ. ‘город’. О каком городе XVII века шла речь остается неизвестным.

Gularo (Giacomo de Rossi 1684) – где-то между Месембрией и Росико. Вероятно, тур. диал. *gülār* ‘цветник’?

Haemus, *Hemvs M.*, *Aemos mōs* (Spiridonov 1980: 253-254), ἐκ δὲ Ὀδησοῦ ἐξ τοῦ Αἴμου τὰς ὑπαρείας, αἱ δὲ εἰς τὸν Πόντον καθήκουσιν, τριακόσιοι ἐξήκοντα. καὶ δεῦρο ὄρμος ναυσίν (Arrian.), Αἴμον ὄρος (Strab.), Αἴμος, Αἴμος, *Haemus* (Plin., Mela). **Haímōs*, **Haîmos* ‘ряд, вереница, шеренга (гор)’. Согласно греческой народной и литературной этимологии этот ороним тождествен греч. αἶμα, αἶματος ‘кровь’ (из и.-е. **saim-n-t-*). Но по сути дела, этот ороним может продолжать и.-е. архетип **iemos* (как греч. ἄγιος, ἀνιγρός ~ праслав. **jьgra* из и.-е. **ieg-*, **ieg-*, фрак. Ἐβρος, Ἐβρος, *Hebrus*, *Ebrus* ~ праслав. **jьbrъ* из и.-е. **eibhros*). В случае такого сценария фонетических изменений можно было бы сопоставить фрак. **haimo-* с праслав. **jьmъ* (ЭССЯ 8: 229). Предполагаемое первичное значение было либо ‘шеренга, ряд’ (как у греч. ζυγος, лат. *jugum*), либо ‘схватка, рукопашная борьба’ (имеется в виду схватка Тифона и Дия). Первая этимология предпочтительнее ввиду средневековых наименований горного хребта: сред.-греч. Ζυγος, варварск. Балканы – слав. производное от лангбардск. *balkô* ‘trabs’, прагерм. **balyô* ‘брус, перемычка, балка’, русск. *балка*.

Ineadu (Isaak Tirion 1733a), *Yneadu, port Yneadu* (Guillaume de l'Isle) – Игнеада, Инеада, Лиманкёй. Скорее всего, тур. диал. *igine* (*ygina*), *ine* ‘acus, игла, спица, шпиль’ и *adu* ‘остров’ (Gršnbech 1942: 105).

Kanara – (Karte 1771) – В БЕР отмечается болг. слово *канарà* ‘скала, зъбер’ и диал. *каранà* ‘скала, канара’ (Странжа), ‘тераси върху скали, получени от ерозия’ (Кривня, Разградско) (БЕР т. II, св. XI-XII, 238). Ср. топонимы *Канарàта* при Гумошник, Троянско, Козирог и Кметовци, Габровско, *Канарùте* при Лесичарка, Габровско. Выводится из тур. диал. *kanara* ‘купчина големи камъни, скалисто място’ (БЕР т. II, св. XI-XII, 198). Это слово сродни болг. *кенаp*, также восходящему при турецком посредстве к перс. *kânâr* ‘бряг, край’ (БЕР т. II, св. XIII-XIV, 362-327).

Kenkin, alt Kenkin (Joan van der Bruggen 1737) – предположительно, Анхиало. М. б., производное от тюрк. диал. *kenc, keŋ* ‘amplum; weit, breit; ширина, широкое’ (Gršnbech 1942: 138).

lalea (Almagia 1944: 17-19), *Lallo* – Черноморец (?). Сопоставимы с фрак. Λαλλης, Λαλος, Λαλα, Λαλοα из г. Бероя (Ст. Загора), с о-ва Тасос (Detschew 1976: 274), ср., впрочем, греч. антропонимы Λάλλα, Λαλλίας, Λάλος (Pape 1911: 767).

laufa, lauiŷa (Almagia 1944: 31-33) – ближе неизвестный порт между Варной и Бургасом.

malatro (Almagia 1944: 68-69, 76), *mallatro* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 47-48, 49), *malatra* (Almagia 1944: 43, 45-46, 60-61, 66, 84, 85-86, 87, 89), *malatia* (Almagia 1944: 77-78), *malathia* (Gerardus Mercator 1634; S'Sanson 1691), *malazia* (Giacomo de Rossi 1684) – ныне *Yalikön* или *Pedima*. Скорее всего, топоним отвлечен от греч. названия растения μάλαθρον, μαλάθρου, μαλάθρων ‘укроп’.

C. le manco, C. le Manco (Gerardus Mercator 1634) – предположительно вариант *Capo de l'emona*

marato (Giacomo de Rossi 1684) – ныне *Yalikön*. Вариант греч. μάραθρον, μάραθρον ‘укроп’.

Megri (Gerardus Mercator 1634; S'Sanson 1691; Joan van der Bruggen 1737), *megry* (Giacomo de Rossi 1684) – река, в устье которой расположена *Stagnara* (Кыйикёй). То ли порча греч. ὄμηγυρις ‘собрание, толпа’, то ли искажение тюрк. диал. **теŋi* ‘eternus, ewig, вечный’, то ли производное

с суф. *-ri* от **meṯ* ‘ceruella, Gehirn, серна’ или даже от **miṯ* ‘tausend, тысяча’ (Grünbech 1942: 164, 185).

merato (Joan van der Bruggen 1737) – ныне *Yalikön* или *Pedima*. Вариант *marato*.

Messambria, Messembria (Spiridonov 1980: 252, 253), *mesembre* (Vissocher XVII), *mesembria* (Giacomo de Rossi 1684; S’ Sanson 1691), *miseuiria* (S’ Sanson 1691), *meſember* (Almagia 1944: 45-46, 66, 84, 85-86; Gerardus Mercator 1634; Joan van der Bruggen 1737), *meſembria* (Almagia 1944: 81-83; Peter van der Aa 1714; Isaak Tirion 1733b; Joan van der Bruggen 1737), *meſſeviria* (Isaak Tirion 1733a), *meſimbe[r]* (Io. Baptista Homannus Noriberga), *meſembra* (Almagia 1944: 89, 100), *meſenber* (Almagia 1944: 17-19; 32-40, 60-61, 76, 87), *meſembre* (Almagia 1944: 68-69), *meſſenber* (Almagia 1944: 13-16, 47-48, 49), *mexenber* (Almagia 1944: 43), *miſſeviria*, *Viſſeviria [portus et castrum]* (Joan van der Bruggen 1737), *Miſſeviria [fossum]* (Guillaume de l’Isle), ἐκ δὲ τοῦ Αἴμου εἰς Μεσημβρίαν πόλιν ἐνενήκοντα· ὄριος ναυσίν (Arrian.), Μεσαμβρία (Herod.), Μεσημβρία Μεγαρέων ἀποικος, πρῶτερον δὲ *Μεβεβρία, οἶον *Μένα πολις, του κτίσαντος *Μένα καλουμένου, της δὲ πολεως βρίας καλουμένης θρακιστίη [Στραβων], λβ Ἐπαρχίας Αἰμιοντου η Μεσημβρίας, Μεσημβρίας, Μεσημβρίας επαρχιας (Detschew 1976: 295) – Несебър. **Mesēm-bria*. Вторая часть, скорее всего, фрак. топооснова **bria* ‘кремль’ или **briua* ‘бревенчатый мост’. Фрак. βρία, βρία, βριας, βριας, βρις, βρις, βρις, βρις, брия, уже много лет безосновательно сопоставляют с тохар. A *ri* и B *riye* ‘ville; Stadt; город’ и возводят к и.-е. **wriyâ*, **uriia* (Tomaschek 1893, 1894; Георгиев 1958: 85, 86, 97, 148; Георгиев 1960: 90, 95, 97, 98, 107, 108, 110, 111, 112, 113; Georgiev 1984: 211; Gindin 1984: 33; Janakiewa 1984: 250-253). Между тем, эти внешнее сопоставление и внутренняя реконструкция весьма сомнительны, сходство – обманчиво. Ареал тохарского языка находится в наибольшем удалении от ареала фракийского. Эти обстоятельства, однако, не вызывали ни у кого сомнений в предложенной некогда этимологии. Можно все же предложить иное толкование. Чтобы нащупать иной путь к верной этимологии фрак. *-bria*, достаточно его сопоставить с обильным кельтским топонимическим материалом: *Bria* (два топонима), *Admagetobria*, *Brutobria*, *Catubria*, *Coeliobria*, *Sadobria*, *Nodobria*, *Samarobria*, *Columbobria (mons Columbi)*, *Conimbria*, *Vindobria*, *villa Briâco etc.* (в которых форма *-bria* несколько

поспешно отождествлялась с *brig-* ‘гора, холм, высота’, *briga, brica* ‘холм, городище на вершине’, *brîgâ* ‘мощь, крепость’) (Holder 1961: I, 529, 533-534). Наконец, оставлена без должного внимания другая кельтская лексема *brîva* ‘бревенчатый переход, мост’, также обильно представленная в кельт. топонимии: *Samarobriva*, например (Holder 1961: I, 610). Сюда же примыкают праслав. **brъva* ‘мостик, перекладина через воду’, **brъвь* ‘мостик’ (ЭССЯ 3: 71-72). Скорее всего, и.-е. архетип фрак. **bria* выглядел как **bhrî-* и относился к и.-е. лексическому гнезду **bhr-çi-*, **bhr-îĩ-*, **bher-* ‘резать, кроить’ (ЭССЯ 3: 31), а первичное значение топоформанта было аналогичным русск. ‘кремль’, ‘кромка’, ‘край’ и мотивировалось архаичным фортификационным приемом ‘отрезать (неприятелю) путь’. А вот имя основателя Месембрии едва ли *Men-* (вопреки греч. традиции), скорее греч. анемоним м. р. Μέσας, Μέσης – сев.-вост. ветер между Бореем и Каикием (Pape 1911: 905) или на худой конец, однокоренное фрак. антропониму *Mesacus* (Detschew 1976: 295). Этот топоним характерен исходом первой части словосложения на -m- перед -brîa. В словообразовательном ряду Κωμβρία или Κώμβρεια, Μεσαμβρία, Μεσημβρία, Πολτυμβρία, Σηλυμβία, Σηλυμβρία, Σηλυβρία, Σαλυμβρία, Σαλυβρία, Σαλαμβρία очевиден исход первых частей на носовой согласный: Κων, Μεσαν, Μεσην, Πολτυν, Σηλυν, которые являются некими падежными (словоизменительными) формами имен основателей Κως, фрак. - κωσης, - κωσις, - κοσης (Detschew 1976: 273), Μέσας, Μέσης (Detschew 1976: 295), фрак. антропонима Πόλτυς или апеллятива πόλτυν· пара το πέλω το ἀναστρέφομαι, σημαίνει δε τὸ ξυλόκαστρον (Detschew 1976: 273-274; Pape 1911: 1221), фрак. антропонима Σήλυς (Detschew 1976: 438). Все они могут оказаться и греческого происхождения: Κῶς (Κῶ, Κῶν), τῶν Κῶων πόλις, Μέσης, Πόλτυς, Σύλυς, Σήλυς, Σήλυος πόλις (Pape 1911: 754, 905, 1221, 1376). Исход на носовой (окончание вин. п.?) первой части данных словосложений позволяет предположить, что определение и определяемое были связаны в них особым типом управления. Похоже, перед нами не двусоставные слова, а падежные сочетания, в которых первая (падежная) форма подобна лат. *ad urbem, ad castrum, ad rivum, ad silvam* etc. Отсюда вытекает новая реконструкция модели (*ad*) *Mesēn bria* ‘крепость у Месея’.

Moruli (Gerardus Mercator 1634; S'Sanson 1691; Giacomo de Rossi 1684), ср. аналогичные суф. производные: крепости в Хемимонте Βεργούλη, Ρακούλη, фрак. этноним *Morylli*, город в Мигдонии Μόρουλλο? (Detschew 1976: 52, 311, 389) или греч. μαρούλι 'салат-латук, salata lactuca'.

Omidia (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 47-48, 49, 66, 84, 85-86, 87), *omidie* (Almagia 1944: 43, 60-61, 68-69, 76, 77-78), *omidre* (Gerardus Mercator 1634; S'Sanson 1691), *omidro* (Giacomo de Rossi 1684) – ныне Мидие. Из греч. ὀμῖδια, τῶν ὀμῖδιῶν 'черноморские мидии (моллюски)'.

Orcelis (Joan van der Bruggen 1737) восходит к античному Ὀρκέλις, город на востоке хребта Хем (Detschew 1976: 344). Вероятно, произв. с суф. *-el-* от корня **ork-*, сопоставимого с праслав. **orkъ* 'рак' (ЭССЯ 32: 169-172), лит. *ėrkė* 'клещ, овечья вошь', лтш. *ērcē* 'вид жука; клещ крупного рогатого скота, травяная вошь'.

Panyfus fl. (Joan van der Bruggen 1737), *Panizo fl.* (Gerardus Mercator 1634; Joan van der Bruggen 1737), видимо, тождественно *Panisos rivum in Thynia* (река в Финии), *Panisas*, *Panisa*, *Panissa*, *Panisos* – река в Thynias (Detschew 1976: 355), ср. этникон Παλίτης, *Pannysis*, Πανυσισός река в стране Кробюзов, *Pannisos (mutatio)*. Принято возводить к и.-е. **ponio-* 'мокрое место, болото', ср. ст.-прусс. *pannean* 'болото', гот. *fani* 'тина' (Георгиев 1958: 105-106; Георгиев 1960: 59, 99, 101, 150). Как правило, словообразовательная модель не уточняется. Между тем, при относительной ясности корневой части **pan-* (**pen-*, **pen-ko-*, *pon-io-*) (Рокотпу 1949: III, 807), суффиксальное наращение *-is-* делает данное слово изолированным в кругу и.-е. языков. Подобный суффикс был в до-славянском предковом языке, в праславянском он превратился в *-iχ-*.

Peronticum (Peter van der Aa 1714), *Perontioum* (Ortelij 1585), *Perôticu* (Spiridonov 1980: 252), ср. Περοντικόν – городок на берегу между Аполлонией и Тиниадой (Ptol.). Отождествление с *Burticum* безосновательно (Георгиев 1958: 104; Георгиев 1960: 99). Производное с суф. *-ik-* от основы **peront-*, напоминающей архетип алб. *Per.ëndi*.

Philla (Isaak Tirion 1733a; Guillaume de l'Isle) – местечко между Агатоподем и Созоподем, передача реального произношения греч. формы мн.ч. φύλλα 'листва'? Ср. этимологию соседнего порта *Баглар*.

Pirso – (Karte 1771) – ныне Сарафово или Поморие? Греч. πύρσος 'факел' (?)

Polia (Almagia 1944: 68-69, 76, 100), *poliaf* (Almagia 1944: 45-46), *polidi* (Almagia 1944: 66), *polino* (Almagia 1944: 81-83), *politij* (Almagia 1944: 60-61) – ныне *Pedima*? Греч. простореч. πόλη, πόλις, πόλιδι ‘город, городок’, πολίτης ‘гражданин’?

Poro (Almagia 1944: 13-16, 7-19, 32-40, 43, 49, 84, 87, 89; Gerardus Mercator 1634; Giacomo de Rossi 1684; Joan van der Bruggen 1737), *po’o* (Almagia 1944: 45-46), *porro* (Almagia 1944: 60-61, 66, 68-69, 76) – ныне Бургас. Из греч. πόρος ‘проход’, ‘брод, переправа’.

Posséde Yisi (Guillaume de l’Isle) – Банево или Баня? Причудливое словосочетание: формально, первое слово – франц. *possédé* ‘находящийся во власти, одержимый, неистовый’, ‘бесноватый, одержимый, сумасброд’ (м. б., неловко вместо лат. гл. *possideo*, *possēdi*, *possessum*, *possidere* и соотносительного сущ. *possessio* ‘владение, обладание’, ‘собственность, владение, имение’), второе – тюрк. диал. *yssi*, *usy*, *isi*, *jisi* ‘heiss, brennend, calidus; горячий’, м. б. второе слово не было связано с первым, а осталось от тюрк. словосочетания *issi su* ‘ein warmes Bad; balneum; купальня на горячих ключах’ (Grshnbech 1942: 107). Похоже, речь шла о знаменитых в древности и средневековье горячих источниках к сев.-зап. от Анхиала.

Preuaz (Gerardus Mercator 1634; Giacomo de Rossi 1684), *Prouaz ali Prouata* (S’ Sanson 1691), река *Prouaz* (S’ Sanson 1691) – река Айтоска или Чукарска, или Русокастренска, или Голяма? На этой реке картографы располагали гг. Садама и Гарподизу, неправоммерно близко к Дебелту, от Дебелта к морю. М. б., перед нами попытка передачи болг. *привоз* ‘перевоз’? Не является ли это первой неловкой фиксацией топонима *Бургас*?

Rapia (Gerardus Mercator 1634; Giacomo de Rossi 1684; S’ Sanson 1691; Joan van der Bruggen 1737) – местоположение не уточнено. Из устар. франц. *rapia* ‘жадный, скупой, мелочный’ или слав. производное от сущ. *рана* ‘насыщенная солями вода соленых озер и лиманов’?

Ruine van Zagora (Isaak Tirion 1733a), *Ruines de Zagora* (Guillaume de l’Isle), *Sahara* – (Karte 1771) – руины Дебелта? Похоже, речь идет не о г. Стара Загора, а о каких-то руинах византийской области Загория 1360-х гг. См. Загора.

Ruffocastro (Almagia 1944: 13-16), *Rosico* (Giacomo de Rossi 1684), *Rofico* [между рекой *Panizo fl.* и *Strauico port*] (Gerardus Mercator 1634) –

ныне Русокастро, городок, процветавший в 1280-1330 гг. Лат. словосложение с соединительным -o- *russus* ‘красный’ и *castrum* ‘крепость’.

San. Pavia, S. Pavia (Isaak Tirion 1733a, Guillaume de l’Isle) – предположительно мыс Коракия или мыс Маслен-Нос? Из итал. Св. Павия.

Sagora (Giacomo de Rossi 1684), *Sagora-Schro* (Gerardus Mercator 1634) – рядом с Дебелтом, не Старо Загора, а византийская область Загория. Из ст.-болг. **загора, загорье**. См. Загора.

Sahara – (Karte 1771) – между Созополем и Агатоподем, скорее всего, византийская область Загория 1367 г.

Salmideffus, Salmideffus flumen et sinus (Peter van der Aa 1714), *Salmidy* (Giacomo de Rossi 1684), *Salmydeffus* [Ilimen] (Ortelij 1585), *Salmydi, Salmydis* (Gerardus Mercator 1634), *halmydeffus* (Ortelij 1585), *ffalmydeffus, salmydeffus*, ср. ἀπὸ δὲ Θυνιάδος εἰς Σαλμυδησοῦν στάδιοι διακόσιοι. τοῦτου τοῦ χωρίου μνήμην πεποιήται Ξενοφῶν ὁ πρεσβύτερος, καὶ μέχρι τοῦτου λέγει τὴν στρατιὰν ἐλθεῖν τῶν Ἑλλήνων, ἧς αὐτὸς ἠγήσατο, ὅτε τὰ τελευταῖα σὺν Σεύθῃ τῷ Θρακῇ ἐστράτευσεν. καὶ περὶ τῆς ἀλμυρότητος τοῦ χωρίου πολλὰ ἀνέγραψεν, ὅτι ἐνταῦθα ἐκπίπτει τὰ πλοῖα χειμῶν βιαζόμενα, καὶ οἱ Θρακεῖς οἱ πρόσχωροι ὅτι ὑπὲρ τῶν ναυαγίων ἐν σφίσιν διαμάχονται (Arrian.), Σαλμυδησοῖ (Hirronax), Σαλμυδησσω пустынный, каменистый морской берег без гаваней, широко открытый северным ветрам, он тянется почти на 700 стадиев в длину до Кианеев, потерпевших здесь кораблекрушение грабят асты, одно из фракийских племен, живущих над этим берегом (Strab.), Σαλμυδησος, κολπος του Ποντου, το ἔθνικον Σαλμυδησσιος καὶ Σαλμυδησσία καὶ Σαλμυδησσηνοί, η απο τοπου σχέσις Σαλμυδησσοθεν (Stephan. Byz.) – предположительно Мидие или Кыйикёй (Detschew 1976: 414), производное с суф. -*ess-*, типа хетт. суф. -*ēss*, который мог присоединяться и к именным, и к глагольным основам (Bergan 1972: 186-187; Шацков 2005: 108) от основы **salmud-*, предположительно словосложения корней **salm-* ‘солёный’ (греч. ἄλμη ‘морская вода, солёность’, алб. *njelm* ‘быть солёным’) (Pokorny 1949: III, 878) и **ud-* ‘вода’ (и.-е. **ued-* *n-*, **ued-r-*, **uod-*).

Sapoli – местечко на берегу между Бургасом и Агатоподем (Karte 1771) – то же, что и Созопол или Асполи?

Sarpedonia urbs et petra (Ortelij 1585), ср. Σαρπηδονίη ἄκρη, Σαρπεδονία πέτρα – мыс, скала во Фракии, греч. производное от ИС Σαρπηδών (Detschew 1976: 424).

Satzaboli – местечко на берегу к югу от Агатополя (Karte 1771). См. Созопол.

Sawr (Giacomo de Rossi 1684) – местечко между побережьем и Ямболом. Ср. фрак. *So̅ras* ‘суровая’ или ‘горькая (вода)’ (?): Σούρας – крепость (Detschew 1976: 470-471), согласно одному толкованию – вариант **zura* ‘вода’ (ср. арм. *jur* ‘вода’) (Георгиев 1958, 100-101, 111). Совершенно неубедительно. Выпущено из виду и.-е. слово **sûro-*, **souro-* ‘кислый, горький, солёный’, праслав. **surovъ*(жь), **syгъ*(жь), лит. *sûras*, лтш. *sûrs* ‘salzig, bitter; солёный, горький’, ст.-прусск. МН *Sure*, лтш. МН *Sûrûpe*, кельт. *Sûra*, др.-исл. *saurr* (Pokorný 1949: IV, 1039). Крепость могла быть названа по качеству местной воды.

Σκαφίδας (Manuel Phil. 1305), Σκαφίδας ποταμός (Pachymer.), *fcaffida* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 43? 47-48, 49, 60-61), *fcafida* (Almagia 1944: 32-40), *сhaffida* (Almagia 1944: 45-46), *schaffida*, *scaffidia* (Almagia 1944: 77-78), *fcafidia* (Almagia 1944: 66, 68-69, 76, 84, 87, 89, 100) – ныне Димчево в устье реки Факийской. Предложенная некогда этимология на базе греч. ἄλιάδας: μικρὰ σκαφίδια. κυρίως γὰρ ἐφόλκια καλοῦνται τὰ μικρὰ σκαφίδια τὰ ἐφέλκόμενα τοῖς μεγάλοις πλοίοις (Георгиев 1960: 47) не безупречна. Предполагается номинация местечка по преобладающему виду плавательных средств – челноков, шлюпок.

Schre (Giacomo de Rossi 1684), *Schro* (Joan van der Bruggen 1737), *Sagora-Schro* (Gerardus Mercator 1634) – местечко в окрестностях Бургаса. Этимология темна. Ср. фрак. *Scretisca* – mutatio между *Meldia* и *Serdica* (Detschew 1976: 462), или зап.-нем. *schroh* ‘суровый, грубый, резкий’?

Sesopoli, *Sisopoli*, *Sifopoli*, *sixopoli*, *Sizopoli*, *fifopoli*, *fifopoli*, *fixopoli*, *сixopoli* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 43, 45-46, 47-48, 49, 60-61, 66, 68-69, 76, 77-78, 81-83, 84, 85-86, 87, 89, 100), *Haven van Sifepoli* (Isaak Tirion 1733a), *ci?opoli* (Joan van der Bruggen 1737), *cixopoli*, *sesopoli*, *sifepoli* (Isaak Tirion 1733b) *port le Si?opoli* (Guillaume de l’Isle), *Sisopoli*, *Si?opoli* (Gerardus Mercator 1634), *sixopoli*, *Sizopoli* (Giacomo de Rossi 1684; S’ Sanson 1691), *gif?opoli*, *gif?opoli*, Σωζοπολεως, Σωζοπολεως επαρχιας – ныне Созополь. Считается

результатом идеологического переименования Аполлонии в конце IV в., якобы сложение греч. гл. σωζω ‘спасаю’ и πόλις ‘город’ (совершенно невозможное словообразование!). Скорее всего, правильно доносят начало слова средневековые формы Сезополи, в первой части, скорее всего, сохраняется фрак. антропонимы *Sesus*, Σεσε, *Sese* (Сапаревска Баня) (Detschew 1976: 428, 434) или м. р. *Sises*, Σισος, *Sisus*, ж. р. *Sisi*, *Zisi*, *Sissa* (Пантикапей, Истрия, Серес) (Detschew 1976: 449), Ζεισος, Ζειζισ, *Zeisis*, *Zeissis*, Ζισεισος (Каллатия), *Zisis*, *Zizo* (Detschew 1976: 178, 192), если еще к тому же эти антропонимы окажутся эпитетом Аполлона, то средневековая форма Сизополи в искаженной форме доносит фракийское название Аполлонии, как в искаженной форме дошло туземное название *Philippopolis-Pulpudeva* (Пловдив).

Soatrix – городок в устье р. Панисос близ Дебелта (Joan van der Bruggen 1737). Если это двусоставное слово, первая часть сопоставима с фрак. Σουα-, *Sua*-, Σου-, *Suae*-, Σουη-, Σου- (Detschew 1976: 467).

Stagnara [castrum] (Gerardus Mercator 1634, Giacomo de Rossi 1684, S’ Sanson 1691, IanЯonius Prior XVII), *stagnar(a)* (Almagia 1944: 66), *stagnara* (Almagia 1944: 43, 45-46, 47-48, 68-69, 76, 77-78, 84, 85-86, 87, 100), *staignara* (Almagia 1944: 13-16, 49), *stragnara* (Almagia 1944: 89), видимо, описка *stanguinay* (Almagia 1944: 81-83), *gragnara* (Almagia 1944: 60-61) – предположительно Игнеада, Инеада. Возможно, результат стяжения вульг. греч. словосочетания οτα (εις τὰ) γυαρα ‘в подколенной ямке’? Топоним может быть и народнолат. происхождения: производное с суф. *-arium* от лат. *stagnum* ‘выступившая из берегов вода, озеро, пруд, болото, лужа; медленно текущая вода; искусственный пруд, бассейн’ т. е. **stagnarium*, мн. ч. ***stagnaria*. С другой стороны, этот топоним сопоставим с аналогичными образованиями на *-ara* – *Stagnara* (*Стагнара*) ~ *Kladara* (*Кладара*) ~ *Madara* (*Мадара*) – ст.-болг. происхождения. Еще праслав. **kořara* толкуется как **kořь* + суф. *-ara*, известны и другие подобные образования, не вполне ясной морфологической структуры (ЭССЯ 11: 183-186), ср. русск. собир. *мошкара* (из **мъшька* + *-ara*), *хибара* (гл. **хыбати*, сущ. **хыба*, **хыбь* + *-ara*), польско-укр. гибридный гидроним *Броничара*, болг. *Кладара* – производное с суф. *-ara* от ст.-болг.

Stananis (Joan van der Bruggen 1737) – местечко неподалёку от Урдовизы. Предположительно то же, что и *Астан* (см.). Ср. топоним *Астанино* на Керченском п-ове.

Stonamo (Gerardus Mercator 1634, Giacomo de Rossi 1684) – местечко у реки Апполис между Морули и Созополем. Предположительно, отвлечено от слав. ИС **Stanoma*, которое лежит в основе польского ойконима *Stanomino* (Шульгач 2008: 240) См. *Astan*, *Stananis*.

Strauicho [castrum] (Vissocher XVII; S' Sanson 1691), *Strauico* (Gerardus Mercator 1634; Giacomo de Rossi 1684), *Stravicho* [castrum], *Srtavicho* (Io. Baptista Homannus Noribergera), *Po di Stravicho* (Joan van der Bruggen 1737) – крепость XVII-XVIII вв. где-то между Созополем и Анхиалом. Предположительно, ущербная передача слав. *Стравихо*, производного с суф. *-ихъ* от слав. *страда* ‘пища, кушанье’ (изв. в др.-рус., укр., блр., польск., чеш., словц., но не в ст.-болг.!). Можно предложить фрак. этимологию в связи с лит. гидронимами *Strauja* и *Stráuje ùpè*, *Strevi upelè*, вост.-лит. *sraujà*, лтш. *strauja* ‘сильное течение, струя, стремнина реки’, диал. *straijas*, а также *strevus*, *sraùs* ‘быстрый, быстротекущий, стремительный’ (Fraenkel 1955: III, 887, 920-921)

Tonzi [portus] (Ortelij 1585), *Tonzi* (Peter van der Aa 1714), *Tonzi chersonefus*, *Tonzo* (Spiridonov 1980: 252) – порт и полуостров где-то между Созополем и Дебелтом. Скорее всего, из фрак. **tundiô-* ‘бить, ударять с шумом’. Мотивом номинации мог быть шумный морской прибой у мыса (Георгиев 1958: 62-63; Георгиев 1960: 27-28, 53, 65). Ср. ИС ж. р. Τουζης из Таушан-тепе близ Ямбола, гидроним и ойконим Τόνζος, *Tonzus* – долина Тунджи (Detschew 1976: 511).

Verdiço, *uerdiço* (Almagia 1944: 43), *uerdi fo* (Almagia 1944: 81-83, 84, 87), *uerdi fo* (Almagia 1944: 13-16, 17-19, 32-40, 47-48), *uerdiuço* (Almagia 1944: 49, 60-61), *uerdi fe* (Almagia 1944: 68-69), *uerdi fo* (Almagia 1944: 76), *uerdi fo* (Almagia 1944: 85-86), *uerdi fo* (Almagia 1944: 87, 100), *uordi fo* (Almagia 1944: 66), *verduiço* (Almagia 1944: 45-46), *Verduiz* (Giacomo de Rossi 1684; S' Sanson 1691), *Verduizo* (Gerardus Mercator 1634), *Verduizo* река и озеро, в устье которых расположен *Verduiz* (Joan van der Bruggen 1737), *berdoi fo* (Almagia 1944: 77-78) – Вердизо, Урдовизо, ныне Китен. Ср. фрак. *Orudisza*, *Orudiza*, *Orodista*, *Orudista* [ad Burgum] – mansio на

восточном берегу Тунджи, Οὐρδαους – крепость в долине Хебра (Detschew 1976: 345, 348).

Veroico (Войников 1989; Коледаров 1989: 104-105), греч. Βεροϊκό, Βεροϊκό – ныне Царево. Вулг.-греч. производное с суф. *-iko* от *Beroia* (Боруй)?

Библиография

- Almagia 1944:** Almagia R. Monumenta cartographica Vaticana, Citta del Vaticano.
- Berman 1972:** Berman H. The stem formation of Hittite nouns and adjectives. Dissertation. University of Chicago.
- Detschew 1957:** Detschew D. Die thrakischen Sprachreste. Wien.
- Detschew 1976:** Detschew D. Die Thrakischen Sprachreste 2 Auflage mit Bibliographie 1955-1974. Von Žvka Velkova. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.
- Fraenkel 1955:** Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg – Göttingen.
- Georgiev 1984:** Georgiev Vladimir I. Die thrakische Sprache im System der Indoeuropäischen Sprachen // Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks 2.-6. Juni 1980/ Wien, Bd. I, Sofia.
- Gerardus Mercator 1634:** Walachia, Servia, Bulgaria, Romania Per Gerardum Mercatorem cum privilegio.
- Giacomo de Rossi 1684:** Corso del Danubio de Belgrado fino al Mar Nero con le Prouince, che intorno al medesimo si trovano descritto de Giac Cantelli da Vignola su l' esemplare delle carte migliori e delle più recenti notizie dato in Luce da Gio Giacomo de Rofsi dalle sue Stampe in Roma alla Pace con Priv. del. S. Pont.
- Gindin 1984:** Gindin L. A. La reconstruction de la langue thrace dans l'oeuvre de W. Tomaschek 1984 // Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks 2.-6. Juni 1980/ Wien, Bd.I, Sofia.
- Grønbech 1942:** Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. København.
- Guillaume de l'Isle:** Nova et accurata Regni Hungariae Tabula, ad usum Serenissimi Burgundiae Ducis. Le Royaume de Hongrie et de Pays qui en dependoient autrefois Dressée sur un grand nombres de memoires et Cartes manuscrites ou unprimées Rectifies par les observations du Cte Marsilii et quelques autres Par Guillaume de l'Isle Geographe de l'Academie Royale des Sciences Chez I. Covens et C. Mortier. Geog^s. Avec Privilège.
- Holder 1961-1962:** Holder A. Alt-celtischer Sprachschatz. I-III. Graz.
- Ianßonius Prior XVII:** Turcicum imperium Sumpt. Ioannis Ianßonii Priori multo accuratior ac emendatior.

- Io. Baptista Homannus Noribergera:** Imperium Turcicum in Europa, Asia et Africa regions, proprias, tributarias, clientelares, quo sicut et omnes ejusdem Beglibegatus seu praefecturae generales exhibens sumtibus Io. Baptistae Homanni Noribergae cum privilegio Sac.
- Isaak Tirion 1733a:** Nieuwe Kaart van Europisch Turkeyen na de alderlaaste ontdekking int licht gebracht. te Amsterdam by Isaak Tirion.
- Isaak Tirion 1733b:** Neuwe Kaart van het Turksche Ryk gelegen in Europa, Asia en Africa. Te Amsterdam by Isaak Tirion.
- Janakiewa 1984:** Janakiewa Swetlana. Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen mit zweitem Wortbestandteil -bria // Dritter internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks 2.-6. Juni 1980/Wien, Bd.I, Sofia: Staatlicher Verlag Swjat.
- Joan van der Bruggen 1737:** Joan van der Bruggen. Regnum Bulgaria.
- Karte 1771:** Nach beschreibungen verfertigte Karte auf welcher die Strassen angezeigt sind, welchen eine umständliche Beschreibung der verschiedenen an der Donau leigenden D[o]ljerfer bis zu Tzari-Grad beigelegt ist. Am 21sten December 1771.
- Laroch 1956:** Laroch E. Hittite *-ima*: indo-européen *-mo-* // BSL, 52, 1956, 78-79
- Ortelij 1585:** QRAKH Thraciae Veteris Typus ex conatibus Geographicis Abrah. Ortelij. Peter van der Aa 1714: Peter van der Aa. Thracia in antiquitatem.
- Pape 1911:** Pape W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. 3-te Aufl. Braunschweig.
- Pokorny 1949:** Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern
- S'Sanson 1691:** Le Royaume de Hongrie et les états que en ont esté sujets, et qui font presentement le Partie Septentrionale de la Turquie en Europe. Tiré de memoires les plus nouveaux par les S' Sanson. Geogr. Ord^{re} du Roy. Dedié a Monseigneur le Dauphin.
- Spiridonov 1980:** Spiridonov T. La montagne Orbelos selon Claude Ptolemée // Thracia V. Sordicae.
- Todorov 1980:** Todorov T. On the etymology of Deultum // Thracia V. Problemes Ethno-culturels de la Thrace antique. Sordicae.
- Tomaschek 1893a:** Tomaschek W. Die alten Thraker // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, I Übersicht der Stämme, 128, IV, p. 1-130;
- Tomaschek 1893b:** Tomaschek W. Die alten Thraker // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, II Die Sprachresten. 1. Glossen aller Art und Götternamen, 130, II, S. 1-70;
- Tomaschek 1894:** Tomaschek W. Die alten Thraker // Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe, II Die Sprachresten. 2. Personen- und Ortsnamen, 131, I, S. 1-103;
- Vissocher XVII:** Magni Turcarum Domini Imperium in Europa, Asia et Africa tam in Proprias, Tributarias ac Clientelares Regiones, quam in omnes ejusdem Beglibegatus sive Praefecturae Generales Accuratissimé distinctum per Nicolaum Vissocher Amft. Bat: cum Privil. Ordin. General: Belgii Foederati.
- Балболова-Иванова 2003:** Балболова-Иванова М. Средневековий Деветл в VIII-X вв. // Bulgaria Pontica Medii Aevi IV-V₁, София.

БЕР: Български етимологичен речник. София, 1962-.

Войников 1989: Войников Ц. Карта № 8. Феодално раздробление в земите, населении с българи през последните три десетилетия на XIV в. // Коледаров П. политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186-1396). София. 1989. – с 104-105.

Георгиев 1958: Георгиев Вл. Въпроси на българската етимология. София.

Георгиев 1960: Георгиев Вл. Българска етимология и ономастика. София.

Калужская 2001: Калужская И. А. Палеобалканские реликты в современных балканских языках (К проблеме румыно-албанских лексических параллелей). Москва.

Коледаров 1989: Коледаров П. политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186-1396). София.

Шацков 2005: Шацков А. В. Хеттские прилагательные с суффиксом -ant- // // Нґдѣ мѣнаса̄. Сборник статей к 70-летию со дня рождения професора Л. Г. Герценберга. Отв. ред. Н. Н. Казанский. Санкт-Петербург.

Шульгач 2008: Шульгач В. П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Ч. I. Київ.

ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Москва, 1974-.

Шапошников, Александр Константинович – кандидат филологических наук, Отдел этимологии и ономастики Института Русского языка им. В. В. Виноградова РАН, Москва – possidima@gmail.com, possidima2005@mail.ru, possidima@hotmail.com

**ПРОБЛЕМИ
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
и други**

ГЕОРГИЕВ, Станьо (*Велико Търново, България*)

СУБСТЦЕНТРИЧНАТА СИСТЕМА НА ЕЗИКА (научен етюд)

The substantive-centered system of language

The author expounds the thesis of the substantive basis of language, that is, he places the substantive in the center of the linguistic system. In the three-sided unity of subject-action-object, the defining element is objectivity.

Keywords: objectivity, generalization, action, marker, categorial meaning

Езикът е логическа и формална система, вътрешно затворена и обособена като самостоятелна даденост на човешкото мислене и отворена като енергия на проявление в общуването. Вътрешната затвореност е единство и взаимообусловеност на елементи и значения, думи, форми, отношения, които имат своя дял в една обща субстанция и функция. Двете реалности на езика – системна и комуникативна, може да се обяснят чрез тяхното взаимодействие като същност и явление.

Всяка система има център и периферия на взаимозависимост между единиците, които я съставят. Веригата на тези взаимоотношения за езика започва от предметността, изразена със субстантивните думи, главно съществителните имена. С това езикът, без да повтаря картината на обективния свят, който е предметен по съществуването си, без да е негово сензорно, сетивно-мисловно копие, се съотнася с него в своите познавателни форми и значения, като мисловен образ на обективните факти, като тяхно денотативно-сигнификативно познание.

Съществителното име съдържа в значението си потенцията за действено-предикативно и характеристично (атрибутивно) проявление, кое-

то се осъществява чрез глагола и прилагателното име, както и чрез синтагматичната атрибутивност на зависими други съществителни имена, предложно и безпредложно свързани с определяемото съществително име. Когато определяме съществителните имена като изразители на същина (предметност), ние включваме в този категориален клас както названията на конкретни предмети, вещи, вещества и др., така и имената за абстрактни и абстрахирани действия, качества, състояния, величини, интелектуални и други прояви, чийто денотат е сборен и обобщен, което го отделя от конкретните предметни измерения. Абстрактните съществителни имена също имат денотат, който е по-скоро понятиенно-мисловен, във висока степен погълнат от сигнификата. Това ни дава основание да смятаме значението им за чисто сигнификативно. Конкретно-предметната представа сякаш изчезва, стопява се в обобщено-мисловното възприемане и отражение на действителността с нейната предметна същност. Действията и качества, присъщи на човека или на конкретните предмети, се обобщават като отделна същност, като абстрактна даденост и това ги отделя от конкретния първоизточник, от съотнесеността с материалния свят. Обобщаването е процес на абстрахиране. Ако глаголът *гърмя* се свързва с конкретен предмет (източник), с някакво оръжие, съществителното *гърмеж*, производно от него, губи тази познавателна асоциативна връзка и това е признак на абстрахирането му като значение и форма. Поради степента на отдалечаване от конкретното и обособяване на абстрактната същност се формират и различните класове абстрактни съществителни имена. Те може да бъдат за действия, прояви, явления, качества и състояния. Голям подклас от тях са тези, които най-общо определяме като имена за даденост, резултат на една по-висока абстракция, например за количество: *наследство, данък; проява: работа, фронт, свят; форма: кръг, линия; устройство: механизъм, конструкция, построение; резултат: изделие, доход, баланс; квалификация: абонат, абсолвент, дипломат; природни и обществени явления: електричество, въстание, война* и др. Много от тези абстрактни съществителни имена може да бъдат носители и на конкретно значение на базата на омонимията като напр. *труд* (даденост) и *труд* (книга), *випускник* (звание) и пет *випускника* (лица).

Най-добър показател за субцентричност, т.е. за водещата роля на значението за предметност, изразено със съществително име, в самата структура на езика, са глаголите и прилагателните имена с тяхното категориално значение, защото действията и признаците не съществуват сами за себе си, което е невъзможно, а като проява или особеност на предмета. Затова, ако се помислят отделно от него, тяхното значение се определява – те се субстантивират. Точно в това отношение е значима мисълта на Ал. Т. Балан, че “глагол обажда признак на същина под вид на вършене във времето”. Може да кажем, че глаголът представя предмета в действие (действено) или в посоката на негово характеризирание, както това става с глагола **съм** (*бивам бъда, стана, явявам се* и др.). Всеки глагол е субстантивно определен със значението си за действие, напр. *чета, уча, говоря, проверявам* и др. се отнасят за лица, а *настана, угасна, разливам се, звъня, трептя, тека* и др. имат ясно предметно основание в названията на явления, вещи и др. В повечето случаи предметното основание не е тясно ограничено и се отнася до значението на съществителните имена за многообразния материален свят и духовните прояви на човека. Това е сферата на широката семантична производност на глаголите и синтагматична семантизация със спорадичен или траен характер. Напр. *сияя* (поглед, светлина), *премина* (човек, болка, нелице, вятър), *покажа се, стоя, угасна, съществувам, върна се* и др. Признакът деятелност в значението на глагола намира израз в семите за дейност, положение, движение, самоизява, състояние и протичане, които се съчетават със семите за предметност, каквито са персоналност, неперсоналност, вещност, вещественост, конкретни по своята материална изразеност, и за абстрактна даденост на проява, качество, състояние, обобщеност. Тези водещи семи изразяват най-общо значението на съответни семантико-категориални класове глаголи. Това са доминантните семи на предметна реалност, които в единство с придружаващите ги допълнителни (интерпретиращи) спрямо тях дават значението на думите. Глаголът *стоя* в изречението “При него тоя стоял около три часа” (Хр. Ботев) има доминантни семи положение и персоналност (лица) и интерпретиращи наличие, пребиваване. Глаголът *тръгна* в изречението “Новината *тръгна* от врата на врата” (Д. Талев) има доминантни семи положение и даденост (абстрактно значе-

ние за предметност) заедно с допълнителните семи наличие и разпространение.

Субцентричността на езика, която обхваща и глагола с неговото значение за действие, се вижда и от неговото цялостно синтагматично обкръжение субстантивно в основата си. Тук принадлежи и обектното обхващане на предмета при преходност на глагола и субстантивно приобщаване (включване) в извършването на действието при непреходността. Субстантивните семантични признаци за предметно обхващане и приобщеност са неделими от семния състав на глаголното значение. Нещо повече – може да се говори за триединството на субект (деятел), действие, обект и приобщен предмет, в което определяща е предметността. Действието се определява от деятеля и в зависимост от него се обективира в предметен план чрез обхващане на друг предмет или включването му в своето извършване. Следователно може да определим действието като проява на предмета или мисловно представяне на неговото проявление, израз на отношението към други предмети и на саморазкриване като материална и духовна същност.

Анализът на глаголното и адекватното значение за действие, качество и свойство показва субстанционалната основа на това значение, която заляга в категориалната му характеристика и класификационна различеност. При глаголите това е предметна деятелност, а при прилагателните имена и характеристични предложни съчетания на съществителните имена предметна признакова присъщност. Действието произтича от предмета, признакът е присъщ на предмета като негово неотделимо качество и свойство или като предметно относителна зависимост.

Който и глагол да вземем за пример, неговото значение ще ни покаже недвусмислено присъствието на предмета в действието и неговата реализация чрез отношението му към друга предметна даденост на обектност, включване или предметна качествена характеристика. В изречението *Всеки тичаше с бакър вода към мястото на пожара* (К. Петканов) глаголът *тичам* се интерпретира семантически като проява на преместване на предмета, свързана с интензивност и предметно-пространствена насоченост. Предметно-действената проява на преместване се свързва и с предметна придруженост (с бакър вода). В изреченото *Стоян долавяше някак страината тайна* (Д. Талев) глаголът *дола-*

вям показва мисловна дейност, която е проява на лице със съответна предметна насоченост на обхващане като вникване в определена даденост (страшната тайна). Подчертана субстантивна идентичност имат глаголите за самоизява, при която на преден план излиза предметът с рефлексивността на действието, извършвано засебно, без външна обективна насоченост. Не случайно много от глаголите в този клас са и възвратни по форма, напр.: *Собствено идеята за освобождение не е никога угасвала у народа* (Христо Ботев). *Плавно се понесе проста, но тържествена мелодия* (Д. Талев). *Без здание пансионът не ще може да съществува* (Хр. Ботев). Характеристика и на останалите категориални класове глаголи може да се направи според степента на тяхната субстантивна идентичност. Близо до глаголите за самоизява в това отношение стоят глаголите за състояние и положение: *Моето любопитство се запали от появението на тоя вестник* (Захари Стоянов). *Вън тя се уплаши от изгледа на щерка си* (Д. Талев). *Не се помръдна никой от мястото си* (Д. Талев). Глаголите за дейност имат силно изразена деятелност, подчертана от активната предметна насоченост на действието, позната като преходност, при която предметът се обхваща чрез засягане, промяна, създаване или унищожаване и пр. *Тя извади един неделен ден от сандъците си газената лампа* (Д. Талев). *Учители обреха мое граматично вещество за свои граматики* (Ал.Т.–Балан).

Мимоходом само в подкрепа на субстантивната центричност на езика ще спомена, че глаголът по форма за лице и по семен състав на значението си има субстантивно обкръжение и зависимост за разлика от съществителното име, при което означеният предмет се мисли въвн от своята деятелна активност и само синтагматически може да изрази значение за наличие, съществуване и др. в безглаголните изречения: *Кофата от кобилицата открадната* (Ел. Пелин). *И это песен, звънка жетварска песен* (Й. Йовков). *Денят мек, топъл. В душата ми мрак и презрение* (Ем. Станев). *По пътеката, все по пътеката* (Й. Йовков).

Прилагателното име отразява една от страните на даден предмет, неговата признакова отличителност по цвят, форма и вид, физически или духовни качества, състояние, размер, отношение и преценка или относителен признак на предметна зависимост по състав и произход, предназначение, уподобеност и др. Признакът е субстанциален ка-

то особеност на предмета и като дериват на отношението между предметни същности. Той е присъщ на предмета и е негов продукт. Прилагателното име не съществува във връзката си със съществителното име. Неговото значение, макар да има денотативна основа, се определя от съвкупността със съществителното име, напр. *силен човек, силен гърмеж, силно впечатление, силна воля, силно доказателство, силно осветление*. Видно е, че прилагателното *силен* поради широкия диапазон на съчетаване с различни съществителни имена получава своята многозначност. *Силен човек* означава качество на издръжливост, якост, а *силна воля* се свързва вече с упоритост, непреклонност, т.е. с друг вид издръжливост като духовна проява. Едно качество се означава в синтагмата *добър приятел* и друго в *добри пари*.

Местоименията повтарят значението на съществителните и прилагателните имена в една по-висока степен на абстрахиране и обобщеност. Както значенията, така и функцията на предлозите са тясно свързани със съществителното име, като образуват с него една субстантивна съвкупност. Те изразяват заедно предметното значение, като предлогът се абстрахира до ролята на синтактичен формант и сигнализира синтактична насоченост на съществителното име.

По-сложно и по-особено е еквивалентното присъствие на субстанцията в значението на **наречията**. Това не намалява субстантивния дял в адвербиалното значение, което е опосредено чрез глагола. Фактически наречието изразява значение за място, време, качество (начин) и др., което е свързано с реализацията на действието, но пряко или косвено това значение има субстантивна основа. Такава пряка зависимост имат наречия като *развълнувано* и *тревожно*, които показват състояние на предмета, на субекта: *Развълнувано и тревожно беше сърцето му* (Д. Талев). Не само това. Интерпретацията на адвербиалното значение показва някакво участие на предмет в действието, напр. *бързо* (вървене бързо). С други думи, значението на наречието е допълнение към субстанциалния признак в значението за действие с показателите на неговото осъществяване. Да прибавим и това, че адвербиалното значение в конкретен за място и в по-абстрактен вид за време има субстанциална изразеност като обстоятелство на действието, тъй като в него се съдържат предметните параметри на пространство и по-абстрактните на

темпорална локализация в период на протичане или отношение към даден момент (тук, оттатък, днес, лятос и др.).

Разгледаните показатели на субстанциална центричност се отнасят до денотативно-сигнификативната основа в категориалното значение на класовете думи. В синтактичен план не винаги има съответствие с категориално-семантичния, защото това е вече структурата на синтактичните единици, в която превъплъщението на думите като сказуемо, подлог и др. може да поставят глагола в центъра на синтактичните връзки и зависимости. Но в крайна сметка синтагматичното значение на думите разгръща на ново равнище субстанциалната основа на езика.

Проф. д-р **Станьо Георгиев**, преподавател по съвременен български език във Великотърновския университет

ГЕЦОВ, Антон (*Велико Търново, България*)

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТТА В МЕДИЙНИЯ ДИСКУРС

On the issue of intertextuality in media discourse

Attention is focused on the presentation of intertextuality in media discourse. Emphasis is laid primarily on the universal immanent typological characteristics of two radically different ways of communication.

Keywords: oral communication, mass communication, intertextuality, media discourse

Тъй като лингвистичната прагматика сравнително отскоро се обособява като самостоятелно научно направление, нейните граници все още не са строго фиксирани, а нейният предмет, категориалният апарат, основните направления и възможните перспективи са все още обект на разгорещени дискусии, на взаимно изключващи се или на допълващи се хипотези и теории и на разнопосочни научни търсения. Новото направление все по-успешно интегрира и синтезира постиженията на анализа на дискурса, на комуникативната граматика, на контент-анализа, на критическата лингвистика, на теорията за речевата дейност, на перлокутивната лингвистика, на теорията за речевите актове.

Лингвистичната прагматика, като една от проявите на функционализма, последователно и категорично се противопоставя на структурната лингвистика, като разкрива широки възможности за анализиране на явления и на процеси, традиционно разглеждани в семантиката и в синтаксиса, в контекст, в който прагматично ориентираните фактори перманентно и безусловно доминират. Маркирането на основния ѝ при-

оритет – изучаването на езика като инструмент за социално взаимодействие – премахва историческата зависимост на лингвистичната прагматика от риториката и от стилистиката и превръща бързо набиращото сили, самочувствие и респект направление в мост между класическата семантика, от една страна, и лингвистиката на текста, социолингвистиката, психолингвистиката и когнитивната лингвистика, от друга.

Именно анализирането на езика като инструмент за взаимодействие (и за въздействие!) закономерно превръща лингвистичната прагматика в оптимална и ефективна теоретична база за проучване както на вербалната, така и на невербалната дискурсна дейност в медиите. „Изследвайки езика на средствата за масова информация от позицията на лингвистичната прагматика, ние трябва да разглеждаме изказванията, продуцирани в тази сфера на речевата дейност, като действие и да фокусираме вниманието си на тези езикови средства и техники, чието използване е призвано да обезпечи планираното въздействие върху съзнанието на адресата.“ (Кобозева 2003 : 100).

Определянето на „езика на медиите“ като един от значимите проблеми на обществото е мотивирано от неоспоримия факт, че медиите не само и не толкова информират социума, колкото му влияят, като моделират житейски нагласи, представи, мнения и очаквания, които бързо, ефективно и целенасочено конституират предварително зададената картина на света. Акцентът върху изследването именно на пресата у нас е мотивиран от богатия ѝ манипулативен потенциал, с чиято помощ тя „облъчва“ аудиторията по три начина. Първо, като влияе пряко върху съзнанието и върху подсъзнанието, респ. върху поведението на социума. Второ, като мултиплицира въздействието върху колективния адресат*. Трето, като въздейства вторично върху аудиторията посредством допълнителна интерпретация (Е. Кац, П. Лазарсфелд), което е знаково за българското общество поради култивирания през дълги периоди от историята ни показан респект към всеки атрибут и инструмент на властта. Дефинирането на медиите именно като инструмент е обусловено от факта, че през последните 20 години поради силната им икономическа, респ.

* В резултат на посредничеството най-вече на електронните медии и на перманентното и до известна степен хаотичното „наслаждане“ на информацията в различните медии се постига т. нар. резонаторен ефект.

политическа и корпоративна зависимост, която създаде и усъвършенства у тях конформизма, раболепието, послушанието и инфантилизма, медиите у нас не успяват да се превърнат в коректив на останалите три власти, т. е. в четвърта власт.

Едно от основните направления в лингвистичната прагматика, което има ключова роля в концептуалната ѝ система, е изучаването на принципите, които обезпечават комуникативното взаимодействие. Американският логик Пол Грайс е първият учен, който се опитва подробно и обосновано да представи един от значимите принципи, обуславящи успешната комуникация. Той го формулира като **принцип на сътрудничеството** или **принцип на кооперацията**: „Твоят комуникативен принос във всеки стадий на диалога трябва да бъде такъв, какъвто го изисква съвместно приетата цел в този диалог.” (Грайс 1985: 222) и дефинира четири постулата (максими) с частен характер, които определят нормативността на дискурса: **1) постулат за пълнота на информацията; 2) постулат за качеството; 3) постулат за релеванността; 4) постулат за начина на изразяване.** Когато участникът в речевото общуване наруши умишлено по един или по друг начин някой от постулатите, се поражда комуникативни имплицатури, т. е. постулатът, както казва Грайс, се експлоатира. Комуникативните имплицатури, чийто източник са асоциативната и конотивната семантика на думите и на синтактичните конструкции, фигурите на речта и жанровите особености на текста, се разграничават от конвенционалните имплицатури, чийто източник е конвенционалната семантика на думите и на конструкциите.

В тази концепция съществените моменти, които имат отношение към по-нататъшните разсъждения, са три: първо, този принцип е релевантен за непосредственото устно общуване, т. е. за разговор между конкретен адресант и конкретен адресат в единен времево-пространствен континуум; второ, авторът изключва от анализа си непреднамереното „заобикаляне” на някой от постулатите; трето, приема се, че комуникативната имплицатура е изводима, т. е. слушащият е в състояние адекватно да декодира както изразената, така и скритата информация и говорещият е убеден в това. Популярността на концепцията на Грайс бързо расте и за кратко време печели привърженици, които по един или

по друг начин я прилагат в своите проучвания, за да интерпретират речевото общуване изобщо.

Тъй като предмет на изследване в този материал е **медийният дискурс*** като цяло и, в частност – **дискурсът на популярните медии**, се налага да се представят, макар и обобщено, мненията на учени от различни области относно приложимостта на кооперативния принцип в масовата комуникация.

Според една част от тях (И. М. Кобозева, Е. Ю. Калинина и др.) този принцип има универсален характер, т. е. няма ограничения спрямо типа комуникативно взаимодействие. Много близо до такова разбиране е и Юрген Хабермас, който, въвеждайки понятията инструментално поведение и комуникативно поведение, се опитва да докаже, че истинската социална интеграция се постига единствено и само чрез комуникативно разбирателство, докато инструментално ориентираното поведение е насочено към реализиране на определен интерес и води към съзнателна или несъзнателна лъжа спрямо партньора (Хабермас 1999). Тезата на Хабермас е интересна не толкова в частта си, която е съотносима с идеите на Грайс, колкото с тълкуването на последиците от инструменталното поведение – когато адресантът несъзнателно лъже, налице е представяне на изопачена информация, а когато лъже съзнателно, налице е манипулиране. Тук, разбира се, трябва да се отбележи, че сътрудничеството между двете страни в общуването по-скоро се тълкува като стремеж за унифициране на комуникативната им компетентност.

Друга част от учените (О. С. Иссерс, В. Карасик, Ю. Д. Артамонова, В. Г. Кузнецов) се обединяват около идеята, че принципът на Грайс има рестриктивен характер, т. е. релевантен е само за комуникацията face to face. Основанията на тези автори на пръв поглед са състоятелни, но акцентите в анализите им по-скоро са върху разнородния характер на максимите, включващи както етически норми, така и модели за речево поведение; върху пределната обобщеност и неопределеност на ключови понятия и фрази; върху нарушаването на постулатите, без обаче

* Тук **дискурсът** се възприема като сложно комуникативно явление, включващо освен текста и съвкупността от екстралингвистични фактори, сред които с особена прагматична натовареност са интересите и целите на адресанта и статуквото относно социокултурните норми.

да се обяснят и да се прецизират причините за неспазването им и без да се детерминира характерът на отклоненията в различните дискурси.

Най-приемлива е третата концепция, според която постулатите на Грайс са актуални в различна степен за различните дискурси. Според Р. Лейкоф рекламният дискурс и политическата риторика се изграждат именно на основата на нарушаването на кооперативния принцип, но както говорещите, така и слушащите си дават сметка, че принципът не се спазва (Лейкоф 1982: 40). Това своеобразно сътрудничество спомага за по-лесното и по-бързото запомняне и повишава ефективността при постигане на целите на адресанта. В същото време задължително трябва да се отбележи, че нарушаването само на един или едновременно на няколко постулата неизбежно активира комуникативните импликатури, както това става в непосредственото устно общуване, макар и не в същата степен и не със същия интензитет.

Тезата на авторката изглежда логически издържана и убедителна, но за да се приеме без уговорки, два съществени въпроса трябва да получат отговор: 1) Как различните цели на адресанта и на адресата в рекламния и в политическия дискурс се съчетават със сътрудничеството между комуникативните партньори относно явното нарушаване на постулатите, т. е. как експлоатацията на конкретните постулати обслужва твърде различни по своя характер и по последиците си цели?; 2) Къде е границата между задължително и еднозначно изводимите комуникативни импликатури и останалите начини за имплицитно общуване, с чието преднамерено използване адресантът безспорно цели да манипулира аудиторията и за чието коректно и навременно декодиране комуникативната компетентност на адресата е недостатъчна?

Освен това, когато става дума за анализ на прагматичните отношения (към тях се отнасят и видовете импликатури) в различните дискурси, трябва да се има предвид, че все още няма теоретически обосновани и практически верифицирани критерии, които биха могли да се използват като задължителна база за пълна, единна и непротиворечива типология на дискурсите. Създаването на подобна типология е актуална, амбициозна и перспективна задача, немаловажна част от която е да се изследват обхватът, спецификата и прагматичната ценност на комуникативните прин-

ципи и норми както във вече легитимирани дискурсни практики, така и в дискурси, които тепърва привличат вниманието на лингвистите.

В настоящото научно съобщение вниманието се фокусира върху представянето на един от най-важните обективни фактори, който обуславя различната степен на приложимост на кооперативния принцип в непосредственото устно общуване (прототипна употреба) и в масовата комуникация, респ. в медийния дискурс (уникална употреба). Става дума за интертекстуалността в медийния дискурс, която заедно с различната интенция на участниците в общуването и с едностранната връзка между адресант и адресат значително редуцира периметъра и значимостта на принципа на Пол Грайс, а в немалко случаи и напълно го игнорира. В тази задача разкриването и описанието на конкретните източници на комуникативните импликатури или на механизмите и на средствата за осъществяване на манипулативно въздействие не е приоритет, тъй като се акцентира преди всичко върху универсалните, иманентните типологични характеристики в два коренно различни начина за общуване.

Тъй като останалите два фактора са предмет на други изследвания на автора, тук те ще бъдат представени съвсем накратко. Първият фактор, който е основополагащ при съпоставянето на общуването лице в лице и масовата комуникация с оглед на приложимостта на кооперативния принцип, е **различната интенция на участниците в общуването**. Под интенция тук се разбира един от прагматичните компоненти на дискурса, който обединява целта, намерението, мотива и причината за комуникацията и от който в значителна степен зависи езиковата дейност в конкретната комуникативна ситуация. Според Грайс участниците в диалога споделят една обща цел или поне обща насоченост на разговора. Тази цел (или насоченост) може да бъде зададена в самото начало или да се разкрие в процеса на общуване. Целта може да бъде определена прецизно, но понякога тя е доста неясна и абстрактна. Ако се приеме, че обикновено целта е закономерна проява на определен интерес, може да се направи изводът, че участниците във всяко пряко общуване имат общи интереси, чиято еманация е принципът на сътрудничеството.

В масовата комуникация интенцията на адресанта радикално се разминава с интенцията на адресата. Основната цел на адресата е да получи информация, която създава и поддържа необходимия от гледна

точка на социалния му статус и на личностните му приоритети познавателен репертоар. Макар и без възможност за въвеждане в действие на „принципа на най-доброто разбиране” на протестантския теолог и философ Ф. Шлайермахер*, диапазонът на търсената от адресата информация е достатъчно широк. Информацията, която адресатът се стреми да получи, му дава представа за няколко неща – първо, за самия предмет на информацията; второ, за характера на посредника, т. е. за медията (с каква ориентация е; чии интереси защитава; специализирана, сериозна или булевардна е тя; доколко е назависима и пр.); трето, за собствената му дискурсна компетентност; и четвърто, за състоянието на собствения му познавателен репертоар.

Вторият фактор, който също само ще бъде маркиран, но който има съществено отношение към диференцирането на функционалната на-товареност на принципа на сътрудничеството в непосредственото устно общуване и в масовата комуникация, е **едностранната връзка между адресант и адресат**, която е и технически опосредствана. Адресатът в медийното общуване е разнородна и разсредоточена аудитория, която получава еднакви послания, но възможните ѝ реакции нито могат да бъдат унифицирани, нито могат да бъдат експлицирани. Ако адресатът в масовата комуникация пожелае да реагира, т. е. на свой ред да изгълни ролята на адресант, той вече не в качеството си на аудитория, а на отделен човек или на по-малка група от хора, които не притежават статусните характеристики на цялото. За разлика от комуникацията лице в лице, в която участниците в общуването непрекъснато променят своите комуникативни роли (и в този смисъл те само условно биха могли да бъдат дефинирани като адресант и адресат) и комуникативният канал е перманентно и двустранно отворен, в масовата комуникация ситуативните роли на участниците в общуването са обективно и категорично установени, а комуникативният канал „пропуска” информацията едно-

* Същността на този принцип, който е крайтъглен камък в превръщането на херменевтиката в универсална теория, е реципиентът да разбере текста и неговия автор по-добре, отколкото самият автор е осмислил и е представил идеята си. Неприложимостта на този принцип е предопределена от съществените различия между „класическия” тип текст, който е обект на изучаване от херменевтиката, и медийния тип текст като един от продуктите на мозаичната култура.

посочно. Ако дихотомията променливост/непроменливост на комуникативните роли се счита за коректна и за безспорна, дихотомията двустранност/едностранност предизвиква противоречиви коментари.

Факторът, който ще бъде по-подробно анализиран при съпоставянето на приложимостта на принципа на сътрудничеството в различните типове комуникация и в конкретните дискурси, е **интертекстуалността в медийния дискурс***. Този фактор отличава общуването чрез средствата за масова комуникация както от традиционната интерпретация на речевите продукти на класическата култура, така и от правилата в междудуличностното общуване.

Интертекстуалността в масовата комуникация е един от основните механизми, с чиято помощ тълкуването в общуването, което в херменевтиката се разглежда като изкуство за достигане до явния и до скрития смисъл, се заменя със създаване на „митологична масмедийна реалност“. Тази реалност моделира социалната памет чрез активно, целенасочено и ненаатрапчиво въздействие, чиито инструменти се усъвършенстват постоянно, а самото въздействие се мултиплицира, запазвано от все по-еманципиращата се и оригинално възпроизвеждащата се интертекстуалност. „Традиционният модел на текста, на който се базира херменевтиката, предполага преди всичко наличие на граници на текста и на смислова завършеност на текста. Освен това текстът според херменевтиката съществува в традицията и следователно механизмите за неговото усвояване в рамките на дадена култура не са произволни. За текста в средствата за масова информация това съвсем не е задължително. Първо, той има адресат, но не е задължително да притежава смислова завършеност... Т. е. става дума не за текст, а за хипертекст, или за интертекст, в който конкретният текст е само фраза. Хипертекстът, или интертекстът, е постоянно и безкрайно препращане

* Понятието интертекстуалност тук се интерпретира не просто като зависимост от други текстове, а като постоянна симбиоза, от една страна, между текстове, които изграждат диахронния (вертикалния) контекст, т. е. с текстове, които са свързани хронологически по някакъв начин с една и съща информация, а, от друга, между текстове, които изграждат синхронния (хоризонталния) контекст, т. е. текстове, които са свързани само пространствено с определена информация, но обективно нямат нищо общо с нея.

и безкрайно цитиране; тук няма базови текстове, от чието усвояване би могло да започне развитието; тук е трудно да се посочат изходни или направляващи моменти за възприемането на текста.” (Артамонова, Кузнецов 2003: 42-43).

Въпреки че безспорно се налага изводът, че концептуалният апарат на херменевтиката е неприложим при анализа на медийните речеви продукти, тъй като медийният текст, като форма на популярната култура, е различен от прототипния и стандартизиран текст на класическата култура, не бива да се подценяват възможностите на херменевтиката, независимо дали тя ще се дефинира като общофилософски метод или като методологически подход. По-важното в случая е възможността да се използват натрупаните от тази древна, но достатъчно популярна наука опит и постижения, за да може днес тя да се превърне в мощно оръжие срещу всяка форма на сугестивно въздействие. Поради калейдоскопичността на съдържанието на текстовете в медиите, която е пряко следствие от наглед хаотичния и непрекъснато генериран информационен поток, и поради тържеството на рутината, на стереотипите и на предразсъдъците над логиката, над волята и над паметта, което се изразява в отказ от търсене на скритите смисли и в апатично неумение „да се сърфира” в различните контексти, аудиторията е поставена в неизгодна ситуация и е изложена на реална опасност от приватизация на подсъзнанието ѝ и от логично следващата атрофия на съзнанието.

Неспособността на адресата да интерпретира критически, коректно и оперативно информацията, която той практически непрекъснато получава, изключва преднамереното прилагане на кооперативния принцип. „Масовата информация е съвкупност от тематически разнородни материали, които на нивото на възприемане от получателя не образуват свързана текстова последователност; всъщност материалите в средствата за масова информация се обединяват от система от ключови думи-концепти с положително и отрицателно значение (т. нар. символен чадър), а сами за себе си съобщенията или отделните изказвания се тълкуват чрез система от намеци и асоциации.” (Волков 2003: 64). Ако в общуването лице в лице комуникативните партньори целенасочено се придържат към кооперативния принцип и към произтичащите от него постулати за количество, за качество, за релевантност и за начин на

изразяване, в масовата комуникация прагматично значими са целенасочено ситуираните във времето съвкупности от символи, които в контент-анализа се дефинират като символен чадър. Чрез него, като се отчете, разбира се, критическата летаргия на аудиторията и неспособността ѝ за ранжиране на информацията по значимост, търпеливо, умело и перспективно се създават идеологически схеми, образци и сценарии, през чиято призма се възприема информацията. Основна роля в този процес имат предварително установената и легитимирана йерархия на ценностите и органически свързаната с нея категоризация, които са ефективни механизми за филтриране, за селектиране, за деформиране и за опростяване на информацията, която отразява обективната реалност в съгласие с утилитарните намерения на колективния адресант.

Характерната незавършеност на текста в медиите закономерно обуславя липсата на достатъчна информативност в изказа, която „дискредитира“ първата част от постулата за количество *Твоят изказ трябва да бъде достатъчно информативен (да съдържа информация в достатъчна степен с оглед на постигането на актуалните цели в диалога)*. Текстът в медиите изобщо, и в частност – в пресата, никога не може да бъде достатъчно информативен. И тук не става дума за това, дали това е преднамерен акт от страна на адресанта, дали е резултат от недоглеждане, невнимание и пр. и дали адресатът притежава необходимата комуникативна компетентност, за да декодира своевременно и успешно съобщението. Спецификата на информацията като количествена мярка за премахване на неопределеността, която я превръща в своеобразно перпетуум-мобиле, нейното събиране, обработка, систематизация, филтриране и вербализиране с цел въздействие неминуемо води до „девалвация“ на някои от постулатите на Грайс.

Най-грубо и системно се нарушава постулатът за количество, а механизмите, чрез които се реализират нарушенията, са с разнороден характер – като се започне от неслучайното (но недопустимо!) игнориране на източника на информация в информационните жанрове; мине се през задължителното спазване на „принципа на релевантността (“обърнатата пирамида”), чиято същност се изразява в субективна подредба на фактите по значимост и приоритетното им експлициране в текста, без да се фаворизират пълнотата и завършеността; и се стигне до съз-

даването на историческия, на социокултурния, на идеологическия и на политическия контекст, които често (преднамерено или не) са фрагментарно представени и недостатъчни, за да се възприеме адекватно информацията. Незавършеността на текста в медиите, демагогски съчетана с аморфността, която се създава чрез раздробяването и чрез разпокъсването на синкретичните съобщения на различни по обем, по значимост и по структура сегменти и произволното им позициониране, елементаризира, схематично опростява и в крайна сметка „улеснява“ общуването. Това е пировата победа за аудиторията, която обаче изцяло е цел и заслуга на адресанта.

Прозренията на Уолтър Липман, които по-късно стават фундаментален принцип в рекламата и в политическата риторика, че човек подсъзнателно се стреми към бързо, лесно и безкритично възприемане на информация, поради което тя трябва да му се представи така, че да се асимилира инстинктивно, охотно и разсеяно чрез ефективно действащите стереотипи от масата, стават все по-актуални, а тяхното практическо приложение – все по-мощно. Актуализирането на този основен принцип естествено поставя под съмнение и останалите постулати на Грайс. В един от хисторическите трудове, в които се анализира природата на манипулацията в процеса на общуване, Х. Шилер отбелязва: „Когато цялостният характер на даден социален проблем умишлено се заобикаля, а откъслечните сведения за него се предлагат като достоверна „информация“, резултатите са винаги еднакви: неразбиране, в най-добрия случай – неосведоменост, апатия и, като правило, безразличие... При това положение умственият процес на сортиране, който обичайно подпомага осмислянето на информацията, не е в състояние да изпълни тази функция. Мозъкът се превръща в сито, в което ежечасно се изсипват купища понякога важни, но всъщност безсъдържателни информационни съобщения.” (Шилер 1980).

Този информационна лавина, в която разграничаването на значимото от незначимото е непосилно бреме за мнозинството и в която използването на аналитични процедури при възприемането ѝ се превръща в аристократичен лукс, естествено обезсмисля „експлоатирането“ на втората част от постулата за количество *Твоят изказ не трябва да съдържа повече информация от тази, която се изисква*. В същото време

ме повече от ясно е, че актуалността на два от частните постулати в четвъртия постулат *Бъди кратък (избягвай ненужното многословие)!* и *Бъди организиран!* е силно разколебана в условията на масовата комуникация. Що се отнася до постулата за качество *Не говори това, което смяташ за неистинно*, по-скоро тук може да се говори за косвеното му „компрометиране” – чрез несъстоятелността на постулата за количество и на постулата за начин.

Библиография

- Артамонова, Кузнецов 2003* : Ю. Д. Артамонова, В. Г. Кузнецов. Герменевтический аспект языка СМИ. // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. М., 2003.
- Волков 2003* : А. А. Волков. Филология и риторика массовой информации. // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. М., 2003.
- Грайс 1985* : П. Грайс. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 16. М., 1985.
- Кобозева 2003* : И. М. Кобозева. Лингво-прагматический аспект анализа языка СМИ. // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. М., 2003.
- Лейкоф 1982* : Р. Т. Lakoff. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising // Tannen, D. (Ed.) *Analyzing Discourse: text and talk*. Georgetown University Press, 1982, 25-42.
- Хабермас 1999* : Ю. Хабермас. Действия, речеви актове, езиково опосредствани интеракции и жизнен свят. // Философия на езика и социална теория. С., 1999.
- Шилер 1980* : Г. Шиллер. Манипулаторы сознанием. М., 1980. // <http://psyfactor.org/infmanipulat2.htm>

Доц. д-р Антон Гецов – преподавател по съвременен български език във Филологическия факултет на Великотърновския университет

ДИМИТРОВ, Камен (Велико Търново, България)

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ ПРИ ГЛАГОЛИТЕ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА СЛОВАТА НА АВВА ДОРОТЕЙ

Patterns of word formation for verbs in the Middle Bulgarian translation of the sermons of Father Dorotheus

Patterns of word formation for verbs in the Middle Bulgarian translation of the sermons of Father Dorotheus are classified according to the type of motivational stem and in the framework of each word-formative type there are groups and subgroups consistent with the separate word-formative formants. Special attention is paid to secondary imperfectivation, to poliprefixation, to composition in verbs.

The various classified patterns for prefixation, suffixation and prefixation-suffixation word formation are evidence of an endeavour for enrichment of the semantics of verb forms and for differentiation, expression of shades of meaning and specification of their meanings. Proof is given that the person of letters and translator in Middle Bulgarian does not only follow the original, but also uses the already created patterns in the language to generate new lexical units. The translator borrows the pattern but changes it by developing and enriching it on Slavic soil.

The conclusion is drawn that in terms of word formation the sermons of Father Dorotheus reflect the inherent tendency in the development of the Bulgarian language of strengthening the processes of imperfectivation. They serve as an intermediate link between the language of classical Old Bulgarian monuments and modern Bulgarian and are evidence of the transformation of a word formative category into a morphological category.

Keywords: verbal word formation, word-formative patterns, poliprefixation, composition, verbal semantics, imperfectivation, translation techniques, language development, Middle Bulgarian period, sermons of Father Dorotheus

Словообразуването при глаголите е доста по-слабо разработено в сравнение със словообразуването при имената (*напр.* Цейтлин 1977, 1986;

Стб. граматика 1993; Ефимова 2006)*. Словообразователните модели при глаголната лексика в среднобългарския превод на словата на авва Доротея тук ще бъдат класифицирани според вида на мотивиращата основа (име или глагол), като в рамките на всяка един словообразователен тип ще бъдат разграничени групи и подгрупи, съобразени с отделните словообразователни форманти**.

I. Образуване на глаголи от имена

Въпреки че образуването на глаголи от именни части на речта не е толкова продуктивно, колкото получаването им от глаголни основи, в среднобългарския превод на словата на авва Доротея се срещат глаголни форми, образувани и от четирите вида номинативни основи:

1. Суфиксални десубстантиви.

а) образувани с наставка *-а*. *Напр.:*

в'кнѣць > в'кнѣчати
прочитѣ > прочитати
ракоѣта > ракоѣтати
рѣпѣтъ > рѣпѣтати
трепѣтъ > трепѣтати
глаголъ > глаголати

б) образувани с наставка *-и*. *Напр.:*

лъсть > лъстити
пакость > пакостити
постѣ > постити сѧ
прич-стїе > прич-стити сѧ
развратѣ > развратити сѧ

в) образувани с наставка *-ова*. *Напр.:*

всѣгда > всѣждовати
благодѣтелство > благодѣтелствовати

* Библиографията по глаголно словообразуване се съдържа в публикациите и автореферата на М. Белова (Белова 2008 - http://www.philol.msu.ru/~ref/belova_m.pdf).

** Проучването се провежда по Лвовския препис (ркп. №217, II от библиотека-та "Драгоманов" в гр. Лвов, XVI в.) в съпоставка с ркп. Пог. 1054, РНБ, XIV–XV в., с двуюсов, двуров, търновски правопис. Гръцките и латинските съответствия се дават по Migne 1857–1866, Т. LXXXVIII.

в'кда > в'кдовати сѡ
 д'киство > д'киствовати
 запов'кдъ > запов'кдовати

г) образувани с наставка -к-. *Нанр.:*

воль > вол'кти
 обида > обид'кти
 разоум'гъ > разоум'кти
 скръвь > скръв'кти
 оусп'кхъ > оусп'кти

2. Суфиксални деадективи.

а) образувани с наставка -и-. *Нанр.:*

весел'гъ > веселити сѡ
 готов'гъ > готовити
 кръп'гъкъ > кръпити сѡ
 оугод'н'гъ > оугодити

б) образувани с наставка -ова-. *Нанр.:*

мил'гъ > миловати
 празд'н'гъ > празд'новати
 рад'гъ > раддовати сѡ

в) образувани с наставка -к-. *Нанр.:*

гр'д'гъ > гр'д'кти сѡ
 късьн'гъ > късьн'кти
 мъдльн'гъ > мъдлькти
 свер'к'гъ > свер'к'кти

3. Префиксално-суфиксални десубстантиви.

а) образувани с представка в'к- и наставка -и-. *Нанр.:*

в'кв'крити < в'кра
 в'кразоумити < разоум'гъ
 в'кселити < село
 в'кчлов'кчити сѡ < члов'ккъ

б) образувани с представка за- и наставка -к-. *Нанр.:*

завлждати < влжд'гъ
 запечатлькти < печат'гъ
 заоушати < оухо

- в) образувани с представка *из-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
изобличити < обликъ
искоренити < корень
исходотанити < ходотан
- г) образувани с представка *недо-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
недомыслити сѡ < мысль
- д) образувани с представка *о-* и наставка *-ова-*. *Напр.:*
опомасовати сѡ < помасъ
- е) образувани с представка *о(в)-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
обрѣмнитити < рѣмѣ
одъждити < дъждъ
озъловити < зълова
осоуѣтити сѡ < соуѣта
- ж) образувани с представка *о(в)-* и наставка *-а-*. *Напр.:*
оправьдати < правьда
- з) образувани с представка *овес-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
овесловесити сѡ < слово
овеспечалити сѡ < печаль
овещьестити < чьсть
- и) образувани с представка *по-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
поработити < работа
- й) образувани с представка *по-* и наставка *-нж-*. *Напр.:*
повинжти < вина
- к) образувани с представка *при-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
пригласити < гласъ
причлестити сѡ < члсть
- л) образувани с представка *про-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
прогъзгласити < гъзгласъ
- м) образувани с представка *прѣ-* и наставка *-а-*. *Напр.:*
прѣпомасати < помасъ
- н) образувани с представка *прѣ-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
прѣовразити < овразъ
- о) образувани с представка *сѣ-* и наставка *-и-*. *Напр.:*
сѣгласити сѡ < гласъ
сѣгниити < гнои

- п) образувани с представка сѣ- и наставка -ива-. *Напр.:*
сѣконъчкати < конъць
- р) образувани с представка оу- и наставка -и-. *Напр.:*
оумилиосръдити сѣ < милосръдиѣ
4. Префиксално-суфиксални деадективи.
- а) образувани с представка из- и наставка -ѣ-. *Напр.:*
издравъниати < равънѣ
- б) образувани с представка из- и наставка -и-. *Напр.:*
испълнити < пълнѣ
- в) образувани с представка на- и наставка -и-. *Напр.:*
насътити < сътѣ
- г) образувани с представка о(в)- и наставка -и-. *Напр.:*
облъгѣчити < лъгѣкъ
обнажити < нагѣ
обновити < новѣ
огорѣчити < горѣкъ
- д) образувани с представка о- и наставка -ѣ-. *Напр.:*
одолѣти < долѣнѣ
- е) образувани с представка при- и наставка -и-. *Напр.:*
приближити сѣ < близѣкъ
- ж) образувани с представка оу- и наставка -и-. *Напр.:*
оукротити < кротѣкъ
оумилити < милѣ
оумлакѣчити сѣ < млакѣкъ
оуцѣлождрити < цѣлождрънѣ

5. Глаголи на -ѣствовати.

Глаголите, съдържащи този словообразователен формант, съставен от именния суфикс -ѣств- и глаголният суфикс -ова-, са предимно отименни производни. В повечето от случаите те са образувани чрез прибавяне на форманта към основата на съществително, прилагателно или числително име:

благодоушѣствовати Ø КСП < благодоушнѣ, благодоушнѣнѣ
 благодарѣтельствовати Ø КСП < благодарѣтельство, благодарѣтельнѣнѣ
 благочѣствовати Ø КСП < благочѣстнѣ, благочѣстнѣнѣ
 въдрѣствовати Ø КСП < въдрѣство, въдрѣнѣ

воинъствовати Ø КСП < воинъство, воинъ
иночъствовати Ø КСП < иночъство, иночъ
лихонимъствовати Ø КСП < лихонимъство, лихонимъць
лъжесъвъѣдительъствовати Ø КСП < лъжесъвъѣдительство,
лъжесъвъѣдительъ
малодоушьствовати Ø КСП < малодоушьство, малодоушьнъ
младънъствовати Ø КСП < младънъство, младънъць
мждръствовати < мждръ
плодоносъствовати < плодоносъство
поспѣшьствовати < поспѣшьство, поспѣшьнъ
прѣдисъвъѣдѣтельъствовати < прѣдисъвъѣдѣтельство, прѣдисъвъѣдѣтельъ
пжтьшьствовати < пжтьшьствие
съвъѣдѣтельъствовати Ø КСП < съвъѣдѣтельство, съвъѣдѣтельъ
съвъѣдѣтельъствовати < съвъѣдѣтельство, съвъѣдѣтельъ
шьствовати < шьствие
юдинъствовати < юдинъ

В по-редки случаи тези глаголи са образувани чрез прибавяне на представката *о-* или чрез едновременно прибавяне на префикса *о-* и форманта *-ъствовати*:

овишьствовати Ø КСП < *о* + вишьствовати или *о* + вишьствие + *-ъствовати*
одесатьствовати Ø КСП < *о* + *десатьствовати / *о* + десать + *-ъствовати*

Въпреки че този словообразователен модел е засвидетелстван в КСП, над 60% от глаголите на *-ъствовати*, употребени в среднобългарския превод на словата на авва Доротея, липсват в най-старите текстове. В доста от случаите имената, изпълняващи функцията на мотивираща основа, са засвидетелствани в КСП (*напр.* *благодоушие*, *воинъство*, *иночъство*, *младънъство* и др.), но образувани от тях глаголи с посочения формант не се откриват. Глаголите на *-ъствовати*, зафиксирани и в КСП, често са хапакси (*мждръствовати*, *плодоносъствовати*), употребени предимно в Супрасълския сборник и Синайския евхологий.

Активизирането на посочения словообразователен модел в среднобългарския превод на словата на авва Доротея би могло да се приеме като още една характерна черта от идиолекта на книжовника преводач. Засилената употреба на глаголи на *-ъствовати* би следвало да се разглежда не като дълготрайна езикова тенденция (в съвременния бъл-

гарски език и диалектите тя не е реализирана), а по-скоро – като стремеж за разнообразяване на езиковите средства, често съпроводен със създаването на авторски неологизми.

6. Глаголи, образувани от други части на речта.

Освен **одисателствувати**, който би могъл да бъде причислен и към предходния словообразователен модел, от числителни, местоимения, наречия, предлози и междуметия са образувани още няколко глагола:

повъторити < по- + въторъ + -и-

присвонити < при- + свои + -и-

приединити сѧ < при- + единъ + -и-

протикити сѧ < *предл. противо или нарч. противъ* + -и-

свъвъкоупити < съ- + въкоупѣ + -и-

свъединити сѧ < съ- + единъ + -и-

оулиъножити < оу- + лиъногъ + -и-

оуничъжити < оу- + ничъто + -и-

оуединити < оу- + единъ + -и-

жъквати, тлъцати < звукоподражателно междуметие + -а-

II. Образоване на глаголи от други глаголи

1. Непроизводни глаголи.

1.1. Част от непроизводните глаголи се състоят само от корен, към който се прибавят личните окончания. Повечето са от несвършен вид, *напр.*:

– от несвършен вид:

вити, виѣж, виѣши; **градѣти**, градѣж, градѣши; **жѣщи**, жѣжж, жѣжѣши; **жити**, живѣж, живѣши; **жѧти**, жъниѣж, жъниѣши; **знаѣти**, знаѣж, знаѣши; **илѣѣти**, имамѣж, имамѣши; **идѣти**, идѣж, идѣши; **моѣти**, моѣж, моѣши; **пеѣти сѧ**, пѣжж сѧ, пѣжѣши сѧ; **пиѣти**, пиѣж, пиѣши; **пѣѣти**, поѣж, поѣши; **теѣти**, теѣжж, теѣжѣши; **чѣѣти**, чѣѣжж, чѣѣши *и др.*

– от свършен вид:

връѣѣти, връѣѣжж, връѣѣжѣши; **дѣѣти**, дамѣж, дамѣши; **падѣти**, падѣжж, падѣжѣши; **станѣти**, станѣжж, станѣжѣши; **имѣти**, имѣжж, имѣжѣши *и др.*

1.2. Словообразователната структура на друга група непроизводни глаголи е усложнена с някакъв суфикс.

а) Непроизводни глаголи, съдържащи наставка **-и-** в инфинитивната си основа.

Преобладаващата част глаголи отново са от несвършен вид, *напр.*:

– от несвършен вид:

ВАРИТИ, вариж, вариши; **ВОДИТИ**, вождж, водиши; **ВОЛИТИ**, воляж, волиши; **КРОПИТИ**, кропяж, кропиши; **ЛЮБИТИ**, любляж, любиши; **МЪЧИТИ**, мъчж, мъчиши; **ПРОСИТИ**, прошж, просиши; **СЛОУЖИТИ**, слоужж, слоужиши; **СТРОИТИ**, строиж, строиши; **ТВОРИТИ**, твориж, твориши; **ОУЧИТИ**, оучж, оучиши; **ХОДИТИ**, хождж, ходиши; **ЦЪЛИТИ**, цъляж, цълиши *и др.*

– от свършен вид:

КОУПИТИ, коупяж, коупиши; **ЛИШИТИ**, лишж, лишиши; **ПРОСТИТИ**, прощж, простиши; **ТАВИТИ**, тавляж, тавиши *и др.*

б) Непроизводни глаголи, съдържащи наставка **-ѣ-** в инфинитивната си основа.

Глаголите от тази група са от несвършен вид, *напр.*:

ВЪДѢТИ, вѣждж, вѣдиши; **ВИДѢТИ**, виждж, видиши; **ВЪДѢТИ**, вѣмяж, вѣси; **ГОРѢТИ**, горж, гориши; **ЗЪРѢТИ**, зърж, зъриши; **КЪСЪ(Ъ)НѢТИ**, къшниж, късниши; **ХОТѢТИ**, хощж, хощеш *и др.*

в) Непроизводни глаголи, съдържащи наставка **-а-** в инфинитивната си основа.

Видът на глаголите в тази група отново е несвършен, *напр.*:

БОЯТИ СѦ, бояж сѦ, бояши сѦ; **ЗЪДАТИ**, зиждж, зиждаши; **КАЯТИ СѦ**, каяж сѦ, каяши сѦ; **ЛЕЖАТИ**, лежж, лежиши; **ПЛАКАТИ (СѦ)**, плачж (сѦ), плачеш (сѦ); **РЪДАТИ**, -аяж, -аяши; **СЛЪШАТИ**, слъшж, слъшиши; **ТЪЩАТИ СѦ**, тъщж сѦ, тъщшиши сѦ; **ЧАЯТИ**, чаяж, чаяши *и др.*

2. Производни глаголи от несвършен вид, образувани без помощта на префикси.

При тази група глаголи основен словообразователен формант е наставката **-а-**. В случай че инфинитивната основа на изходния перфективен глагол завършва на **-и-**, производният имперфективен глагол обикновено съдържа наставката **-а-** не само в инфинитивните, но и във формите си за сегашно време (Стб граматика 1993: 262):

дати > дагати

поустити > поущати

троудити сѦ > троуждати сѦ

гакити > гаклати

гати > имати и др.

Този словообразователен модел е архаичен – старата количествена апофония на гласните \ddot{o} : \ddot{o} (и \ddot{e} : \ddot{e}) в самостоятелния развой на отделните индоевропейски езици отстъпва позиции на префиксацията и суфиксацията (Икономова, Тотоманова, Добрев 1985: 93).

3. Глаголи, образувани с помощта на представки

По произход представките са самостоятелни полуслужебни думи от типа на наречията, уточняващи значението на самостоятелните думи. По-късно те започват да се присъединяват към тези самостоятелни думи, превръщайки се или в предлози (в съчетание с име), или в префикси (в съчетание с глагол). Ето защо в старобългарски могат да се разграничат две основни групи глаголни представки: 1) префикси, които в значителна степен са изгубили значението си и използвани най-често за образуване на глаголи от свършен вид; 2) префикси, променящи както граматическото, така и лексикалното значение на глаголните основи (Хабургаев 1974: 327–329).

3.1. Глаголи, образувани с представка **въ-**:

а) представката **въ-** променя вида на глагола, *напр.*:

възвърѣти < върѣти

въннѣти < ити

въпросити < просити

б) представката **въ-** не променя вида на глагола, *напр.*:

въврѣци < врѣци ØАД

въдоунѣти < доунѣти ØАД

въпасти < пасти

3.2. Глаголи, образувани с представка **въз-** (**въс-**):

а) представката **въз-** (**въс-**) променя вида на глагола, *напр.*:

възвъсѣти < въсѣти

възискати < искати

възгорѣти сѡ < горѣти

въсхотѣти < хотѣти

б) представката **въз-** (**въс-**) не променя вида на глагола, *напр.*:

въздати < дати

въздвигнѣти < двигнѣти ØАД

въстати < стати

3.3. Глаголи, образувани с представка до-

Производните глаголи, образувани с помощта на представката до-, са от свършен вид, *напр.*:

доити < ити

достигнати < стигнати ØАД

достати < стати

3.4. Глаголи, образувани с представка за-

а) представката за- перфективира глагола, *напр.*:

завлѣдѣти < влѣдѣти

запалѣти < палѣти

запрѣтити < прѣтити ØАД

затворѣти < творѣти

б) представката за- не променя вида на глагола, *напр.*:

завидѣти < видѣти

завърѣти < върѣти

3.5. Глаголи, образувани с представка из- (ис-).

а) представката из- (ис-) перфективира глагола, *напр.*:

извести < вести

изгнѣти < гнѣти

изискати < искати

испити < пити

б) представката из- (ис-) не променя вида на глагола, *напр.*:

извърѣти < върѣти

изгонѣти < гонѣти

издрѣщи < рѣщи

искоупѣти < коупѣти

3.6. Глаголи, образувани с представка на-

а) представката на- перфективира глагола, *напр.*:

навести < вести

навърѣти < върѣти

нанести < нести

наоучѣти < оучѣти

б) представката на- не променя вида на глагола, *напр.*:

належати < лежати

нареци < реци

3.7. Глаголи, образувани с представка низъ-

а) представката низъ- перфективира глагола, *напр.*:

низъвести < вести

низъложити < -ложити

низъходити < ходити

б) представката низъ- не променя вида на глагола, *напр.*:

низъпоустити < поустити

низъпоустити < поустити

3.8. Глаголи, образувани с представка о- (ов-).

а) представката о- (ов-) перфективира глагола, *напр.*:

овлѣкнати сѧ < лѣкнати сѧ

овѣтъещи < тѣещи

омочити < мочити

осѣдити < сѣдити

б) представката о- (ов-) не променя вида на глагола, *напр.*:

овносити < носити

остати < стати

3.9. Глаголи, образувани с представка отъ-

а) представката отъ- перфективира глагола, *напр.*:

отъкрѣити < крѣити

отърѣкзати < рѣкзати

отъсѣщи < сѣщи

б) представката отъ- не променя вида на глагола, *напр.*:

отъврѣщи < врѣщи

отъдати < дати

отъпаднѣти < паднѣти

3.10. Глаголи, образувани с представка по-

а) представката по- перфективира глагола, *напр.*:

пожѣдати < жѣдати

покапати сѧ < капати сѧ

помолити < молити

пострадати < страдати

б) представката по- не променя вида на глагола, *напр.*:

подати < дати

поредити < родити

подати < дати

3.11. Глаголи, образувани с представка подъ-

Представката подъ- не променя вида на глагола:

подълежати < лежати

подъяти < яти

3.12. Глаголи, образувани с представка при-

а) представката при- перфективира глагола, *напр.*:

привести < вести

привлѣщи < влѣщи

пригласити < гласити

призъвати < зъвати

б) представката при- не променя вида на глагола, *напр.*:

приключити сѧ < ключити сѧ

прикоснѣти сѧ < коснѣти сѧ

прилежати < лежати

3.13. Глаголи, образувани с представка про-

а) представката про- перфективира глагола, *напр.*:

провѣдѣти < вѣдѣти

просвѣтити < свѣтити

прославити < славити

б) представката про- не променя вида на глагола, *напр.*:

продати < дати

3.14. Глаголи, образувани с представка прѣ-

а) представката прѣ- перфективира глагола, *напр.*:

прѣвѣйти < вѣйти

прѣвести < вести

б) представката прѣ- не променя вида на глагола, *напр.*:

прѣдати < дати

3.15. Глаголи, образувани с представка прѣдъ-

Представката прѣдъ- не променя вида на глагола, *напр.*:

прѣдъварити < варити

прѣдъглаголати < глаголати

прѣдълежати < лежати

прѣдъреци < реци

прѣдѣстати < стати

3.16. Глаголи, образувани с представка раз- (рас-).

а) представката раз- перфективира глагола, *напр.*:

раздѣлити < дѣлити

растворити < творити

расждити < сждити

б) представката раз- не променя вида на глагола, *напр.*:

растръзати < тръзати

3.17. Глаголи, образувани с представка съ-.

а) представката съ- перфективира глагола, *напр.*:

съблюсти < блюсти

съвлѣщи < влѣщи

съдѣлати < дѣлати

сътрыпѣти < трыпѣти

б) представката съ- не променя вида на глагола, *напр.*:

съвѣдѣти < вѣдѣти

съпасти < пасти

състоати сѧ < стоати

3.18. Глаголи, образувани с представка оу-.

а) представката оу- перфективира глаголите, *напр.*:

оувити < вити

оувоати сѧ < воати сѧ

оузърѣти < зърѣти

оутроудити < троудити (сѧ)

б) представката оу- не променя вида на глагола, *напр.*:

оусърѣсти < сърѣсти

4. Глаголи от вторичен несвършен вид.

Производните глаголи от свършен вид биват подлагани на по-натъшна имперфективация с помощта на наставките -а-, -ва-, -ова-, -ава-, -ѣва-, -јава-, -ива-. Получените глаголи от вторичен несвършен вид, мотивиращите ги глаголи и първичните глаголи образуват множество тричленни словообразователни вериги.

4.1. В по-редки случаи първият глагол в словообразователната верига е от *свършен вид*:

пасти > отъпасти > отъпадати

реци > нарици > нарицати

стати > прѣдѣстати > прѣдѣстоати

4.2. Изключително често в началото на словообразователната верига стои първичен глагол от *несвършен вид*:

вести > въвести > въводити

вести > прѣвести > прѣводити

гасити Ø > погасити > погашати

гнити > изгнити > изгивати

жеци > въжеци > въжигати (въжисати)

красти > оукрасти > оукрадати

кривити Ø > искривити > искривлявати

моци > помощи > помагати

моци > възмоци > възмагати

мѣнити Ø > въмѣнити > въмѣнати

мѣнити Ø > измѣнити > измѣнати / измѣновати

пѣсати > напѣсати > напѣсвати

просити > въпросити > въпрашати

поустити > низъпоустити > низъпоустати

творити > затворити > затворати

4.3. Понякога в началото на словообразователната верига стои *свързана глаголна основа*:

-ложити > положити > полагаги

-ложити > приложити > прилагати

-пѣти > распѣти > распинати

-стѣрѣти > простѣрѣти > простирати

Оформянето на такива словообразователни редове е особено важно от историческа гледна точка – в съвременния български език процесът имперфективация е генерализиран и чрез наставки се образуват вторични несвършени форми от всички свършени, нещо повече – имперфективацията е единствено средство за създаване на двойки глаголни форми, различаващи се само по видовата си характеристика (Грамматика БАН 2: 264).

5. Полипрефиксация

Чрез прибавяне на префикси се образуват нови глаголи от глаголи, в чийто състав вече са налице една или повече глаголни представки, *напр.*:

вѣсприходити < вѣс + приходити < при + ходити
 подѣвѣлагати < подѣ + вѣлагати < вѣложити + а < вѣ + -ложити
 попострадати < по + пострадати < по + страдати
 прѣдѣвоучати < прѣдѣ + воучати < воучити + а < об- + оучити
 съпострадати < съ + пострадати < по + страдати
 съпострадовати < съ + пострадати + -ова- < по + страдати
 съпривѣнашати < съ + привѣнашати < съ + привѣносити + -а- < при
 + вѣносити < вѣ + носити
 съпристрадовати < съ + пристрадати + -ова- < съ + пристрадати < при
 + страдати
 съпритворити < съ + притворити < при + творити
 съсѣтъасати < съ + сѣтъасати < съ + -тасати

При някои глаголи би могло да се предположи, че преводачът се стреми да калкира точно гръцките форми, запазвайки броя на представките (вѣсприходити < ἐπιανέρχομαι), но в повечето случаи наличието на два или три префикса няма опора в текста на оригинала (подѣвѣлагати < ὑποβάλλω, попострадати < πάσχω, съпривѣнашати < Ø, геро). Липсата на доста от тези глаголи в КСП е още един показател, че авторът на превода е с изявено предпочитание към словотворчество. Полипрефиксацията е продуктивен словообразователен процес във всички славянски езици, който е особено характерен за разговорния стил на съвременния български език (Грамматика БАН 2: 226). Активното използване на многопредставъчни глаголи в среднобългарския превод на словата на авва Доротея би могло да се обясни с жанровата характеристика и с предназначението на поученията – техният език трябва да е достъпен, за да могат да достигнат до съзнанието на максимален брой реципиенти.

В среднобългарския превод на словата на авва Доротея са реализирани разнообразни словообразователни модели при *сложните глаголи* в сравнение с гръцкия текст:

1. Гръцки compositum – славянски compositum, *напр.*:

благоволити < εὐδοκέω
 благодарити < εὐχαριστέω
 благотворити < ἀγαθοποιέω, εὐεργετέω
 лъжесъвѣдительствовати < ψευδομαρτυρέω
 любомъдровати < φιλοσοφέω

любопѣкпирати, любопѣкѣти с- < φιλονεικέω
празднословити < ἀργολογέω

2. Гръцка проста дума – славянски compositum, *напр.*:

малодоушьствовати < ὀλιγωρέω
оуцѣломъдрити < σωφρονίζω

3. Често гръцки compositum се предава със славянска проста дума, *напр.*:

въдати < οἰκοδομέω
извѣстити < πληροφορέω
оживляти < ζωογονέω
озъловити < κακοухέω
оугодити < εὐαρεστέω

4. Гръцки композитуми често се превеждат и със славянско словосъчетание, *напр.*:

зъло сътворити < κακοποιέω
благодать творити < εὐεργετέω
тѣжко си творити < διαπονοῦμαι

5. Понякога славянски глаголи предават други части на речта от текста на оригинала, *напр.*:

показати налѣхъ хошетъ стын, ꙗ́· дѣѣ воꙗзни естъ. едина новона́дѣннѣ, и едина съвръшенихъ. и тако оубо ед·на начинающѣ естъ, такоже кто бы реклъ благочествовати (τοῦ θεοσεβοῦς). доу҃гаа же стыхъ съвръшенихъ естъ, достигши въ мѣрж стѣа любви (88).

Замяната на прилагателното θεοσεβής с глагола благочествовати вероятно е продиктувано от желанието на преводача да придаде по-голяма динамичност на пасажа, замествайки статичния признак (‘на благочестивия’) с активен (‘да бъдеш благочестив, да постъпиши благочестиво’).

6. Срещат се и гръцките глаголи-composita, запазени у АД непреведени, *напр.*:

и егда видѣ стаго васил·а посредѣ жрътвенника, и иде въспоманѣ емоу. и хиритониса (χειροτονεῖ) его. и взатъ его съ собою (61).

Оставените непроменени глаголи от типа на хиритонисати не са показател за техниката на превеждане, но са характерна особеност на преводните текстове от XIV в. В КСП суфикс -исати се среща само при

два глагола – *власкимисати* и *скангъдалисати* (Цейтлин 1986: 95), употребени в Зографското, Мариинското и Асеманиевото евангелие.

От една страна, наблюдаваното по морфемното калкиране на гръцките композитуми-глаголи е свидетелство за стриктно придържане към текста на подложката. От друга страна, положението при предаването на други части на речта в среднобългарския превод на словата на авва Доротей (Димитров 2004: 176-189) и фактът, че голяма част от регистрираните сложни глаголи нямат тъждествени гръцки съответствия, позволява да се направи извод, че среднобългарският книжовник преводач не само следва оригинала, но и използва вече създадените модели в езика за генериране на нови лексикални единици, възприема образца, но го видоизменя, доразвива и обогатява на славянска почва.

Класифицираните разнообразни модели при префиксалното, суфиксалното и префиксално-суфиксалното словообразуване свидетелстват за стремеж към обогатяване на семантиката на глаголните форми и към диференциране, нюансиране и прецизиране на изразяваните от тях значения.

Префиксацията е основно средство за образуване на глаголи от свършен вид от глаголи от несвършен вид. Невинаги обаче представките променят вида на новообразувания глагол, а, от друга страна, съществуват и префикси, които в някои случаи са чисто видови, т.е. трансформират само вида, но не и значението на глаголите.

В словообразователно отношение словата на авва Доротей отразяват заложената в развитието на българския език тенденция към засилване на процесите на имперфективация. Те се явяват междинно звено между езика на КСП и съвременния български език, засвидетелствайки процеса на превръщане на една словообразователна категория в морфологична. Голяма част от намиращите се на трето място в конструираните словообразователните вериги глаголи не са засвидетелствани в КСП, доста от тях имат основа за образуване на сегашно време на *-аю*, *-аюе*, *-оюе* и участват в процеса на създаване на нов клас глаголи с тематична гласна *-а-*, от които е възникнало съвременното *а-*спрежение.

Библиография

- Белова 2008 – **Белова, М.** Образование глаголов в болгарском литературном языке XIV–XV вв. (на материале произведений Григория Цамблака). Автореферат. М., 2008.
- Граматика БАН 2 – **Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2 / Морфология.** С., 1993.
- Димитров 2004 – **Димитров, К.** Сложни думи – прилагателни имена в среднобългарския превод на словата на авва Доротей. – В: Сборник в чест на проф. Ангел Давидов. В. Търново, 2004, 176-189.
- Ефимова 2006 – **Ефимова, В. С.** Старославянская словообразовательная морфемика. М., 2006.
- Икономова, Тотоманова, Добрев 1985 – **Икономова, Ж., А.-М. Тотоманова, Добрев, Ив.** – Старобългарски език за XI клас на НГДЕК. С., 1985.
- Стб граматика 1993 – **Граматика на старобългарския език.** С., 1993.
- Хабургаев 1974 – **Хабургаев, Г. А.** Старославянский язык. М., 1974.
- Цейтлин 1977 – **Р. М. Цейтлин.** Лексика старославянского языка. М., 1977.
- Цейтлин 1986 – **Цейтлин, Р. М.** Лексика древнеболгарских рукописей X-XI вв. С., 1986.
- Migne 1857-1866 – **Migne, J. P.** Patrologiae Graecae cursus completus. Series graeca. T. LXXXVIII [col.1611-1844]. Paris, 1857–1866 (T. 1-161).

The author is a *Principal Lecturer* in St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria. His research interests are mainly in the Old Bulgarian language and History of the Bulgarian language.

Address for correspondence:

VTU “St. Cyril and St. Methodius”, 5000 Veliko Turnovo, Bulgaria, 2 T. Turnovski str.

[Department of General Linguistics and Old Bulgarian Studies](#)

Kamen Dimitrov Dimitrov

e-mail: kamenius@abv.bg

ЙОСИФОВА, Рашка (В. Търново, България)

КАЧЕСТВЕНАТА РЕДУКЦИЯ В КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Quality reduction in official colloquial language

The article studies the phenomenon quality reduction which is becoming a phonetic norm in Bulgarian official colloquial language mostly under the influence of dialects without excluding the colloquial communicative act as a factor of further influence. After pointing out the modern notion about the official pronunciation of unstressed vowels, the specific nature of quality reduction in official colloquial language is revealed and it is expressed in the following tendencies:

- the three correlative pairs [a-ъ], [o-y] and [e-u] are subject to reduction but to a different degree;
- greater variability in quality reduction is observed;
- the unaccented vocative form is subject to modifications;
- quality reduction is activated mostly in lexemes of high frequency;
- reduction affects accented vowels as well under certain conditions.

It is pointed out at the end of the study that quality reduction is characteristic of oral public language as well but with a lower frequency of registered examples.

Keywords: official colloquial language, codified official language, oral public language, variability of standard, full quality reduction, incomplete quality reduction

Качествената редукция се отнася към тези фонетични норми на книжовно-разговорната реч (КРР), за чието формиране водеща роля има диалектното членене на българския национален език, без да изключваме, разбира се, и фактора разговорен комуникативен акт. Освен това със специфичните си характеристики качествена редукция е една от фонетичните норми, доказващи необходимостта от отделянето на два варианта в българската КРР – източен и западен (по-подробно вж. Йосифова 2005: 387).

На фонетичното явление редукция (качествена или количествена)¹ са посветени редица изследвания от страна на българските лингвисти.² Именно сложността на това явление поражда и спорове относно броя на вокалите в българския език. Така например при разкриване същността на редукцията М. Янакиев стига до идеята, че вокалните фонемни са девет – шест ударени и три неударени вокала (Янакиев 1960: 56–59), а според Ц. Младенов са десет (Младенов 1965: 225–235).³ Като се опираме на утвърдените в българската фонетична наука постановки във връзка със същността на редукцията, отбелязваме, че: „Количествената редукция се състои в промяна на времетраенето, интензитета или честотата на основния тон на неударената гласна, като в същото време тембровите характеристики на съответната ударена гласна се запазват... Качествената редукция означава преди всичко промяна в тембровите характеристики на гласната и съответно приближаване или пълно покритие с характеристиките на друга гласна, която най-често е от същия артикулационен ред” (Тилков 1975: 3). И понеже обект на нашето внимание е качествената редукция, доуточняваме, че тази редукция е налице, когато неударените широки гласни [а, о, е] се променят в посока към съответните тесни [ъ, у, и] и обратно – сравнително в по-малка степен неударените тесни гласни се приближават към съответните широки (Тилков, Бояджиев 1977: 69). Освен това в зависимост от степента на промяна в тембровата характеристика на неударената гласна качествената редукция бива пълна или непълна (Грамматика 1982: 45 - 46). При пълната качествена редукция широките гласни слухово се възприемат от реципиента като тесни, напр.: *виках* [в'икъх], *комин* [кум'ин], *неделя* [нид'ел'а], а при непълната редукция доближаването на широките гласни към съответните тесни не е така ясно изразено и се установява с помощта на специална апаратура (експериментално), като обикно-

¹ Относно количествената редукция в КРР вж. Йосифова 1986: 158–164.

² Вж. напр. библиографията в „Помагало по българска фонетика”, С., 1980 г., а също и публикуваните в него статии, имащи отношение към неударения вокализъм в българския език.

³ По-подробно за различните становища, свързани с броя на вокалните фонемни, вж. Стоянов 1968: 83–89.

вено за комуникантите тези промени остават незабелязани, напр.: *ви-ках* [вйкaх], *комин* [кoмйн], *неделя* [нeдeл'а].⁴

Макар че качествената редукция като фонетична промяна е засвидетелствана още в старобългарските и особено в среднобългарските паметници (Мирчев 1963: 129–130), а също така и в почти всички български диалекти (Младенов, Василев 1939: 36), при устройството на новобългарския книжовен език правописната норма се налага сравнително безпроблемно. Под влияние на книжовната традиция (най-вече на черковнославянски език) редуцираният изговор на неударените широки гласни не се отразява при писане. Не така стои обаче въпросът с формирането на правоговорната норма. Историците на новобългарския книжовен език отбелязват разнопосочните становища на кодификаторите относно установяването на правилото за изговора на неударените широки гласни (по-подробно вж.: Русинов 1977: 261–265, Венедиктов 1981: 232–234, История на НБКЕ 1989: 376–378).

Преди да представим състоянието на качествената редукция в КРР, е необходимо да посочим съвременното схващане относно книжовния изговор на неударените вокали. Както в периода на изграждането на новобългарския книжовен език, така и днес сред лингвистите няма единно становище по въпроса за нормативния характер на качествената редукция. Отговор на този въпрос се търси чрез решаване на проблеми като: 1) кои от гласните и в каква степен се подлагат на качествена редукция и 2) каква е степента на проява на качествената редукция в зависимост от позицията на гласната спрямо ударението. Приема се, че в съвременния книжовен изговор най-често и в най-силна степен качествената редукция засяга неударената гласна [a], а после [o] и [e]. Зависимостта пък на редукцията от позицията на гласната спрямо ударението се илюстрира чрез формулата 2-1-0-2-2, където с 0 се отбелязва липса на редукция (т.е. гласната е под ударение), а цифрите 1 и 2 показват степента на редукция в различните позиции – предударена или следударена, напр.: *палачинката* [пълачѝнкътъ] (по-подробно вж. Тилков 1975: 4–5). Така изложените постановки предполагат различно отношение от страна на кодификатора към пълната и непълната редукция на

⁴ С точка под буквата [a], [o], [e] означаваме качествената непълна редукция (полуредукция).

отделните вокали. Най-широко застъпено е мнението, че книжовният правоговор се отличава с полуредукция на корелативните двойки [а - ъ] и [о - у], но не и на [е - и] (Грамматика 1982: 45, Пашов 1994: 6, Бояджиев 1998: 86–87, Жобов 2004: 43–45). Признаването в рамките на правоговорната норма на два произносителни стила – пълнен и разговорен (т.е. отграничава се устна публична реч от КРР), позволява на някои автори да отбележат, че в разговорния произношен стил се допуска полуредукция на неударения вокал [е], а така също и пълна качествена редукция и при трите корелативни двойки (Маслов 1956: 18 – за него не е възможна пълна редукция на [е]; Тилков, Бояджиев 1977: 195 – автор на написаното е Т. Бояджиев⁵; Байчев, Виденов 1988: 198–199).

Фонетичното явление качествена редукция има своята специфика в КРР, като тази специфика е резултат както от диалектната артикулационна база на комуникантите, така и от разговорния комуникативен акт с неговите признаци (непринуденост, спонтанност, персоналност). Наблюденият от нас материал, който се отличава с териториална неограниченост, т.е. магнетофонните записи покриват цялата езикова територия, показва, че качествена редукция (пълна и непълна) е присъща на българската КРР. В спонтанната реч на носителите на книжовния език (информатори на различна възраст, с различни професии, от различни краища) се откриват редица случаи, при които неударените вокали губят частично или напълно диференциалните си признаци, което позволява на една и съща фонема да се прояви чрез повече на брой звукови варианти (алофони) или пък да премине в нова фонема. Трябва да акцентуваме на факта, че в КРР и при трите корелативни двойки [а - ъ], [о - у], [е - и] са налице редуктивни процеси, които са подпомогнати от артикулационната и акустичната близост между вокалите, оформящи корелативните двойки. Широките гласни се отличават от тесните по един ос-

⁵ Доказателство за недостатъчната яснота относно нормативния характер на качествена редукция в разговорния произносителен стил е и промяната в становището на авторите. В цитираната „Българска фонетика“ от 1977 г. пълната редукция на гласните се определя като особеност, диференцираща разговорния от пълния стил – сочат се примерите [бързу, питилѐтка, грѣмутà], а в „Съвременен български език“ от 1998 г. същият автор не е така категоричен и смята, че разговорният стил се характеризира с „по-силна редукция на неударените гласни“ (Бояджиев 1998: 114).

новен диференциален признак компактност – дифузност и спонтанното общуване улеснява сближаването на двойките неударени вокали (т.е. появата на алофони – непълна редукция) или се стига до неутрализация на диференциацията ги признак (т.е. замяна на една фонема с друга – пълна редукция). Например: корелативна двойка [а - ъ] – *тука* [тѹкѡ], *групата* [грѹпатѡ], *забравиши* [зѡбрѡвиш], *минаваши* [минѡваш], *магазин* [маѡгазин], *нали* [нѡлий], *каруца* [кѡрѹца], *кажи* [кѡжй], *хубаво* [хѹбѡво], *хубав* [хѹбѡф], *викам* [викѡм], *манекена* [мѡнекѡнѡ], *пѡдар* [пѡдѡр], *пѡртина* [пѡртина], *ябѡлка* [йѡбалка], *лѡжица* [лѡжйца], *мѡлва* [мѡлвѡ]; корелативна двойка [о - у] – *определено* [ѡпределѡно], *заедно* [зѡедну], *сигурно* [сийгурнѡ], *понеже* [пѡнѡже], *работа* [рѡбѡтѡ], *човека* [чѡвѡкѡ], *колко* [кѡлку], *телевизора* [телевйзѡрѡ], *много* [мнѡгу, мнѡгѡ], *моменти* [мумѡнти], *голяма* [гѡл'ѡма], *момиче* [мумйче], *перушина* [перѡшйна], *буболечка* [бѹбѡлѡчка], *зашумоля* [зѡшѡмол'ѡ], *минус* [мйнус]; корелативна двойка [е - и] – *обаче* [ѡбѡчи], *сега* [сйгѡ, сегѡ], *иначе* [йнѡчи], *беше* [бѡше], *детенцето* [дйтенцитѹ], *имаме* [ймаме], *още* [ѡшти, ѡште], *да дойде* [дѡдѡйди], *вмириши* [вмерйша], *билет* [бйлет], *наистина* [найстѡна], *лисица* [лесйца], *мижигурка* [мйжйгурка], *готин* [гѡтен].

Както изтъгнахме вече, редукцията (пълна или непълна) обхваща и шестте неударени вокала. Отговор на въпроса за алофонното многообразие (резултат от различните степени на редуктивните процеси) при неакцентуваните вокали дава Б. Байчев в единственото изследване, засягащо качествената редукция в българската КРР, което, за съжаление, не е публикувано (Байчев 1985: 1–65). Като се опира на слуховия анализ, Б. Байчев описва подробно от артикулационно и акустично гледище типичните за КРР реализации на неударените вокали. Според него звуковите инварианти [а] и [ѡ] могат да се представят с по 10 варианта, [о] с пет, [и] с четири, а [у] и [е] с по три звукови варианта (Байчев 1985: 18). Алофоните се разглеждат не само в парадигматичен, но и в синтагматичен план – посочени са репрезентантите и в зависимост от позицията им спрямо акцентувания вокал. Ето защо в настоящото изследване не си поставяме за задача да представим детайлно вокалните фонемни варианти (а това не е и възможно само чрез слухов анализ). Според нас акцентът трябва да падне на перцептивната страна на звуковия знак, тъй като за спонтанното персонално общуване от същест-

вено значение е как комуникантите възприемат алофонното многообразие при неакцентуваните вокали. Не случайно лингвистите обръщат внимание на факта, че редуктивните процеси (особено при двойките [а - ъ] и [о - у]) остават незабелязани от носителите на книжовния език.⁶

От посочените по-горе примери и изказаните до този момент рязъждения е видно, че в КРР и при трите корелативни двойки както пълната, така и непълната качествена редукция има нормативен характер. Тези редуктивни процеси обаче не са еднакво застъпени при различните носители на книжовния език, което ни дава право да отбележим, че качествената редукция е една от фонетичните норми, диференциращи двата варианта, чрез които реално съществува българската КРР – източен и западен. Именно диалектната артикулационна база на комуникантите позволява качествената редукция (пълна и непълна) да обхваща и трите корелативни двойки и да бъде по-честотна в източния вариант, докато в западния – редукцията на [е - и] има спорадичен характер⁷, а при [а - ъ] и [о - у] е налице по-ниска фреквентност на редуктивните процеси.

Освен решаването на проблема кои неударени вокали и в каква степен са подложени на качествена редукция нужно е да се проследи и зависимостта на тази фонетична промяна от позицията на гласната спрямо ударението. Изтъкваната от фонетичите зависимост (вж. цитираната по-горе формула 2-1-0-2-2, до която обаче се стига най-често чрез анализ на отделно произнесени думи) няма категорична подкрепа в КРР.⁸ Степените на редукция в зависимост от позицията на гласната спрямо

⁶ Подкрепа на казаното намираме и във възприемането на неударените гласни от чужденци, за чийто език редукцията не е присъща. Така например полски студент, изучаващ български език и посещаващ водената от мен дисциплина българска разговорна реч във ВТУ „Св.св. Кирил и Методий”, ми обясни, че при спонтанен разговор чува думата *тиксо* като *тиксу*, но българският му събеседник го поправя, че изговорът е *тиксо*.

⁷ Изказаното от Д. Тилков предположение, че след като редукцията засяга корелативните двойки [а - ъ] и [о - у], то „процесът на сближаване и между неударените гласни *и* и *е* ще се засилва и в книжовния изговор” (Тилков 1975: 6), засега не намира подкрепа в съвременната КРР.

⁸ Б. Байчев също отбелязва, че в КРР ”формулата е частично приложима, дори случайна” (Байчев 1985: 12).

ударението не са същите като в посочената формула, понеже в процеса на речева дейност всяка една дума може да получи не само словно, но и синтагматично, фразово или логическо ударение. Следователно редуцията зависи както от позицията на гласната в акцентната дума, така и от мястото на конкретната дума в синтагмата и във фразата. Така например в първа предударена позиция често се открива пълна редуция, а първа следударена позиция може да не се подложи на редуktivни промени: *човека* [чуве́къ], *да кажа* [дѣ_ка́жъ], *групата* [гру̀пата] (вж. и примерите при Байчев 1985). Зависимостта на качествената редуция от мястото на думата в синтагмата и във фразата (което се свързва и с наличие или отсъствие на логическо ударение) ще илюстрираме със следния пример: 1. *He// Според мен няма дар слово!* 2. *Е защо? Защо мислиш пък че няма / аз / аз харесвам / 1. Е защото имам чувството че **когато** говори / говори някакви заучени неща / тоест той / той не реагира на момента **когато** му казват нещо а той си знае свои някви реплики и се нещо от историята цитира!*⁹ В цитирания текст *когато* се явява в два варианта – със [куга̀то] и без [кога̀то] пълна качествена редуция в първа предударена позиция, като при първия вариант е налице освен словно и логическо ударение.

Основна причина за засилената фреквентност на непълната и пълната качествена редуция в КРР в сравнение с кодифицирания книжовен език (по-точно с устната публична реч) е разговорният комуникативен акт (докато устната публична реч се осъществява при неразговорен комуникативен акт), който предполага известна небрежност в изговора, или недостатъчна отчетливост при артикулацията. Отслабването на учлениелната сила (за което, както вече изтъкнахме, има роля и акцентният фактор) означава промяна в конфигурацията на гласовия канал, в резултат на което широките гласни се приближават към съответните тесни, т.е. налице е движение от отворени, напрегнати, дълги към затворени, ненапрегнати, кратки гласни (според различните терми-

⁹ Когато цитираме свързан текст, съзнателно не го представяме транскрибиран (с цел по-ясно възприемане на предадената писмено фраза), а в подчертаната дума отразяваме само това фонетично явление, което анализираме, напр.: при *гугтѝв* не е отбелязано красловното обеззвучаване, а само редуцията. Логическото ударение се означава със знака на словното ударение (´).

ни, използвани при характеризиране на шестте вокала). Казаното обяснява и защо случаите с т.нар. „обратна редукция” (тесните неакцентувани вокали се приближават към съответните широки), отбелязана още от Ст. Младенов (Младенов, Василев 1939: 51, 69, 71), са сравнително по-рядко срещани в книжовния изговор (особено пълната редукция) и примери от рода на *лисица* [лесйца], *зашумоля* [зашомол’ъ], *ябълка* [й’абалка] понякога се тълкуват като последица от хиперкорекция или от аналогия.¹⁰ Нужно е да акцентуваме и на факта, че именно при разговорния комуникативен акт се проявяват най-вече екстралингвистичните признаци – стремеж към икономия и силна зависимост от контекста и ситуацията.¹¹ В потока на речта фонемите могат да се модифицират, а степента на модификация се определя от тяхната информативна значимост, тъй като независимо от ставащите промени най-важното в процеса на общуване е комуникантите да разбират смисъла на текста.

Специфична особеност на КРР, която засяга не само фонетичното, а и останалите езикови равнища, е нейната вариантност (по-подробно вж. Йосифова 1995: 90–94). Алофонното многообразие (изследвано от Б. Байчев, както посочихме по-горе) не е единствената проява на вариантността при фонетичното явление качествена редукция. Неакцентуваните вокали във фонетичната дума, освен че могат да бъдат подложени на непълна или пълна качествена редукция, твърде често в перцептивен план остават непроменени – това са алофони, които се възприемат от комуникантите (независимо от артикулационно-акустичните им отлики) като еднакви с акцентуваната вокална фонема. В речевия поток, макар и малко неочаквано, се откриват случаи, когато акцентуваните вокали също са подложени на качествена редукция. И в двата

¹⁰ Длъжни сме да отбележим, че направеният от нас извод може да е резултат и от факта, че се опираме предимно на слуховия анализ, а „процесът на отваряне [на гласните] не е така ярко изразен и неговото слухово идентифициране е сравнително трудно” (Тилков 1975: 5). Ето защо промяната на неударените затворени гласни в посока към отворените гласни е проблем, който се нуждае от специално проучване, и то чрез инструментален анализ.

¹¹ Във връзка с казаното трябва да посочим твърде сполучливото мнение на Л. В. Бондарко, че в спонтанната реч „няма време за отчетлива реализация” на фонемите, а и „отчетлива реализация не е нужна (влияние на контекста)” (Бондарко 1981: 144).

варианта на българската КРР – източен и западен, изследваният материал показва непоследователност на редуktivните процеси, а фонетични варианти са налице както в речта на различни информатори, така и в речта на един и същ информатор. Модификациите на вокалните фонемии не смущават комуникантите, те не забелязват тези модификации¹², не им обръщат внимание и нямат съмнение относно семантиката на съответната дума, въпреки нейната разнопосочна деформация и появата на варианти. Например: *изрусявам* [изрус'а̀вам, изрус'а̀вѐм], *наистина* [н'ѝстина, наѝстина], *така* [такà, та̀кà, тѝкà], *някакъв* [н'а̀какѝв, н'а̀кѝкѝв], *кола* [кулà, колà, колà], *абсолютно* [апсол'у̀тно, апсол'у̀тну], *нали* [на̀лѝ, на̀лѝ, н'ѝлѝ, на̀л, н'ѝл], *като* [ка̀то̀, кѝто̀, ка̀ту̀, ка̀то̀, кѝт, кат] – отбелязаните варианти са регистрирани в речта на едно и също лице, като при последните два варианта е налице и количествена редукция (казаното важи и за предходния пример), *кондуктора* [кондѝктурѝ, кондѝкторѝ], *мляко* [мл'а̀ко, мл'а̀ко, мл'а̀ку], *голям* [гу̀лѐм, голѐм], *сега* [сегà, сигà], *не мога* [не_мòгѝ, ни_мòгѝ], *че може* [че_мòже, чи_мòже], *до момента* [до_момèнтѝ, ду_момèнтѝ], *година* [го̀дѝна, гудѝна, годѝна], *тортата* [то̀ртатà, то̀ртѝтѝ], *соленки* [солèнки, су̀лèнки], *кога* [ко̀гà, ко̀гà, ку̀гà], *ядосала* [ѝадòс̀ла, ѝадòс̀ла] и т.н. За да илюстрираме появата на вариантите в потока на свързаната реч, предлагаме извадка от спонтанен разговор между двама информатори от западния вариант на КРР: 1. *И аз викам така|| Как може отличника дет става за пет | да ми каже че не е гутòв! Ти нема да имаш никаква петица|| Поне тройка трябва да изкараш||* 2. *Точно така|| Не може изобщо да не си готов||* 1. *Да|| Как нема да си готов||*

Интересно е да отбележим, че фонетични варианти, свързани с качествената редукция, се посочват и в диалектоложки изследвания. Така например при Цв. Тодоров откриваме следните варианти: *кѝкѝф* и *ка̀кѝф*, *ка̀то̀* и *кѝт*, *никуго* и *нѝку̀го̀*, *чефѝтина* и *чифѝтина* (Тодоров 1936:

¹² Засилената фреквентност обаче на качествената редукция при корелативната двойка [е - и] се забелязва и се отчита като не книжовна дори и от информатори, ползващи при спонтанно общуване източния вариант на КРР. Може би в случая е от значение и фактът, че пред *и* палаталността на съгласните е по-голяма, отколкото пред *е* и това допълнително подпомага възприемането на редукцията като диалектно явление.

178, 185, 198). Вариантността се проявява и при изговора на топонимите. В Североизточна България се срещат варианти при местните имена от рода на: *Дерè арасъ* и *Дерè аръсъ*, *Даскалова чеимà* и *Даскалува маалà*, *Карà Иванов гирàn* и *Караахмèдов герàn*, *Рузувànу*, *Розовànу* и *Рузовànо* (Симеонов, Иванова 2010: 127–128, 125, 180, 183, 262). Изтъкнатата вариантност както при изговора на отделни лексеми, така и при изговора на топонимите е закономерен факт, понеже диалектът е разговорна формация. Не случайно избрахме примери от северозападните говори (при които редукцията е най-слабо изразена) и от североизточните говори (при които редукцията е най-силно застъпена), като по този начин се подкрепя казаното за редуктивните процеси в КРР. Т.е. при спонтанното общуване качествената редукция не е прокарана последователно (въпреки ролята на диалектната артикулационна база) и не зависи единствено от акцентния фактор (наличие – отсъствие на словно ударение върху вокала). В речевия поток особено значение има интонационно-ритмичният фактор, като редукцията на вокалните фонемите в конкретната дума се определя и от участието на тази дума при синтагматичното и фразовото членене на разговорния текст, и по-конкретно – позиция на думата (начало, среда, край) в синтагмата и фразата, място на синтагматичното, фразовото и логическото (смисловото) ударение, наличие на паузи, типове интонационни контури, ритмичен рисунък на думата и на фразата.

От досегашните ни разсъждения става ясно, че вариантността при фонетичното явление качествена редукция е последица от действието на различни фактори, в резултат на което се създава впечатление за липса на закономерност. Причината е, че в процеса на речева дейност комуникантните възприемат съобщението като единство от смисъл и материална реализация, езиковите равнища не се отграничават, а по-скоро си взаимодействат. Или непоследователно прокараната качествена редукция може да се обясни и с „много по-силната роля на информацията от по-висшите равнища в организацията на изказването, а също с невербалните средства за комуникация и самата ситуация на общуване” (Фонетика 1988: 226). Доказателство за казаното е и фактът, че изтъкваната от фонетиците зависимост на редуктивните процеси от морфологичната натовареност на съответната гласна (Тилков 1981: 414–

417) не винаги е налице. Така например в КРР звателната форма (когато е образувана с окончание *-o*) може да бъде и редуцирана¹³, и нередуцирана, независимо че носи граматическата информация за падеж: *бàткy* и *бàтко*, *господìнчo*, но *тàткy*. Модификацията на звателната форма не пречи за нейното вярно възприемане, понеже в случая има роля ситуацията – за комуникантите е ясно, че формата е звателна (въпреки образуването ѝ с окончание *-y*) поради присъствието на лице, към което се обръщат при персоналното общуване, т.е. не е задължително съхраняването на звуковия облик на морфемата.

Прави впечатление, че както в източния, така и в западния вариант на КРР определени части от спонтанния текст са по-силно засегнати от редукивните процеси, а при други – редукицията е по-слабо изразена. Като имаме предвид разнообразните фактори, от които зависи промяната на вокалите, трябва да акцентуваме на някои причини, активизиращи редукивните процеси, напр.: темп на речта, емоционално състояние на адресанта, употреба на високочестотни лексеми в текста. КРР се характеризира с по-бърз темп в сравнение с кодифицирания книжовен език, а по-бързият темп е предпоставка за редукиция (не само качествена, а и количествена) и е израз на стремежа към икономия в живата реч. Освен това в КРР темпът твърде често се променя – налице е ту забавяне, ту ускоряване на темпа. Причините могат да са различни: ритмизиране на фразата, изразяване на емоции, по-бавно или по-бързо протичане на мисълта, темо-ремно членене на текста и т.н., но резултатът е засилване честотата на редукираните вокали при ускорен темп. Например: *//Тя сега ше се пипъ | пък кът сложи шапкътъ и очилатъ кът се надуий | кат котките//*; *//Отиваме с колата първо у бустана | и после седаме да ядем//*; *//Е | тва ще го вземеш | лекарствата и ... брат ти е по-належащ | че той сеа ше ни разкарва | айде нъ София | айде нъ Пловдив | айде нъ Враца | нъ Асеновград да идем//*. Подчертаната част от примерите е изговорена с по-бърз темп, като първият пример илюстрира източния вариант на КРР, а другите два – западния. Същите информатори във фрази, изговорени с по-бавен темп, произнасят *като*, *шапкатъ*, *бостана*, *на*.

¹³ За редукиция на звателни форми в разговорната реч съобщават и други изследвачи (вж. Василева, Стайкова 1988: 39).

Изказаното от комуникантите съобщение може да бъде неутрално или експресивно (емфатично), като емфатичното оформяне позволява на адресанта да изрази своето емоционално състояние, отношението си към съдържанието на съобщението. За да се постигне емфазата, част от изказването се отделя чрез темпа, чрез мелодичния контур и чрез логическото ударение. Нужно е да отбележим, че логическото ударение се наслагва над словното, в резултат на което се създава по-голям контраст между акцентувани и неакцентувани вокали, следователно се подпомагат редуktivните процеси. Например: *//Вече изцурахме ... и започнаха да ги търсят | ну улици | ну | метрото | събщават а̀ку има българи тук ... стоим в̀нкъ пред вратата и страшно напрежение//* – изразява се недоволство от нечия постъпка; 2. *Чавдар разбойника//Аа | какъв беше той? 1. Батко Чавдар | той ... 2. Той | добрия// 1. Той дубрия!* – № 2 се изказва неутрално, а № 1 показва неодобрение; *//Мнението за него там е | че е хрисимо | срамежливо момче | ра̀ботну//* – задоволство, най-важната характеристика за момчето е *работно*, като акцентуваната част е и обособена; *//Кво като е гу̀лѐмо | като е гу̀лѐмо може да ги носи и м̀ничък крак и гу̀лѐм!* – недоволство; 1. *Славчето викъ / чи съвсем другъ съм ставала така със шапката// 2. Гъ̀заркъ п̀льнъ | и очилатъ к̀ту сло̀жиши//* – № 2 изразява искрен възторг.¹⁴

В книжно-разговорния текст качествената редукция (подобно на количествената) се активизира най-вече при високочестотните лексеми. Това са както служебни (предлози, съюзи, частици – *от, по, на, за, до, като, че, да, ама, нали, дори, нито, не, дано* и др.), така и самостоятелни думи (местоимения, наречия, прилагателни, съществителни, глаголи – *което, го, негов, какъв, кога, колко, бързо, дето, много, хубав, голям, готов, работа, човек, кажи, викам* и др.), които се намират на по-предни места и в ранговия списък на най-употребяваните думи в българската раговорна реч (Николова 1987: 211–226). Например: *//Купих гу | от Севлиево | ут книжарницата на Брадата на майка му//; // Пък той н̀ли всички ни изпитва поред там//; //Понеже искахме дъ*

¹⁴ В подчертаните синтагми или фрази са нанесени само логическите ударения, които могат да зачестяват при експресивно изказване (дори всяка дума е възможно да бъде акцентувана).

не бъде | да не се говори за историята||; |не вярвам **нъ** | на туй мнение съм ...; | за много неща не съм съгласна | **амъ** ...; | той е **зъ** мен |; 1. *Къде ходиш пък ти?* 2. *Ду книжарницата*||; ||Имала съм и **по** три цигари на ден | имала съм и **пу** една на три дена|| и др. (вж. и цитираните по-горе примери в изследването). Промените, които настъпват с високочестотните лексеми, не пречат на комуникацията, понеже тези лексеми имат малка информативност (а за живата реч е водещ смисловият фактор). Звуковият облик на думите (поради честата им употреба) е добре познат на събеседниците и редуцираните вокални фонемни не възпрепятстват разбирането на смисъла. Освен това служебните думи особено добре илюстрират посочения вече факт относно засилената роля на информацията от по-висшите равнища (морфологично, синтактично) – предлозите и съюзите се възприемат преди всичко като изразители на синтактичните отношения в синтагмата и фразата, а модификациите на фонетично равнище дори не се забелязват от комуникантите.

При качествената редукция в КРР се натъкваме на два „парадокса“ от гледна точка на фонетиката на кодифицирания книжовен език, а именно: удължаване на редуцирания вокал и редукция на гласните под ударение. И двете явления се откриват предимно при думи със засилена фреквентност.

Удължаването на вокалите (акцентувани или неакцентувани) е израз на контрастността като екстралингвистичен признак на КРР. Редуцираните вокали илюстрират тенденцията към икономия (както изтъкнахме по-горе), а удвоените дълги гласни – към излишество (тези тенденции действат едновременно при разговорното общуване). Удължените вокали по-рядко имат експресивна функция, при което думата е носител и на логическо ударение, напр.: ||*Тя ги взела гуулѐми!* – недоволство; ||*Не мога аз без сладко хора!* ||*Как ми се яде **напрѐвоо** ...* – съжаление, и по-често удължаването на вокала е резултат от спонтанния характер на общуване, т.е. запълва се времето за обмисляне на следващата фраза (хезитационно удължаване), напр.: ||*Да | мен ме изпитва за това*|| *А пък Майната го изпитва **зъъ** ...*; 1. *Една млада секретарка **детуу** |* 2. *Мхъ | той е фотографа **дето** играеше там*||; | *Примитивна история*|| *Бе **катуу** режисура | катуу игра | всичко*||;

/Неудобно е зацотуу /; //Нали съм сложилъб ... тва//; //Ше почиваме до Солун и направуу / на връщане взимаме ...//; //Та тва ми е мисълта / акуу / нали / нямаш нищо против//; //Когато имам нецуу важно да свърша през деня / нецо наистина / нали / не нося обеци//. В цитираните примери са налице случаи с удължени редуцирани вокали, което има „парадоксален” характер, тъй като според фонетиците на кодифицирания книжовен език удължаването на гласните (особено в краесловие, пред пауза, в отворена сричка) е предпоставка за нередуциран изговор (вж. Стойков 1966: 151). Обяснение на посоченото явление можем да потърсим и в съществената роля на ритмичния фактор – удължаването на вече редуцирания вокал възстановява ритмичната структура на фразата.

Като имаме предвид фонетиката на кодифицирания книжовен език, особено парадоксално звучи твърдението, че в КРР са налице случаи с качествена редукция на гласните под ударение. В диалектоложките трудове също откриваме примери с редуцирани акцентувани вокали, но изследвачите не смятат, че става въпрос за редукция, понеже гласните са под ударение, напр.: [не г̀у сам вид`ел] (Мирчев 1936: 39), *ведна̀га* и *веднѝк*, *чак* и *чѝк* (Умленски 1965: 33). Посоченото фонетично явление е забелязано и от Л. Андрейчин, който го определя като неправилен изговор на граматични форми: „не г̀у питай”, „не *й̀*з намерихме” (Андрейчин 1974: 13), а Б. Байчев говори за деформация на ударени гласни (явление, различно от редукцията) в случаи като: *дж̀вкам се* вм. *дж̀вкам се*, *д̀ха* вм. *у̀ха*, *спор̀ид теб* вм. *сп̀дред теб* (Байчев 1985: 47). В книжно-разговорните текстове редукция под ударение се наблюдава най-вече при високочестотни думи (съюзи, частици, предлози, кратки местоименни форми) с малка дължина (едносрични или двусрични), които обикновено функционират като клитики, но, макар и по-рядко, в процеса на речевата дейност могат да бъдат и акцентувани. Причините, поради които клитиките получават ударение, са най-различни: думата се намира пред пауза или образува сама фраза, изразяване на синтактични връзки (ако интонационните средства не са достатъчни), наличие на логическо ударение, ритмизиране на фразата, експресивно подчертаване на думата, удължаване на вокала. Освен това изброените причини нерядко действат комбинирано. Например: *//Пушех на терасата и ги чух//*

*Вдигнаха квартала | докѣт се разберат||; ||Аз докѣт сѣм ноцна смяна | цяла да ходи да се жени||; 2. Добре | защо? Ти него ли харесваш катѹу | 1. Не|| 2. катѹо визия? 1. Не||; ||Та катѹо сложа така зад ушите и кѣт сложа шапката те стават ей така||; ||Да бе | да бе | ти говори просто с него | пѣк кѣт стане | стане | пѣк кѣт не стане||; ||Стига! Нѣл знаеш кво става||; ||Нѹ|| Да гледаме нататѣк||; ||Ше се справиши нѹ | трябва да е специалист||; ||Та тва ми е мисѣлта | акѹу | нали | нямаш нищо против да те предупредя||; | Диляна утре има ... викам рожден ден ... и викам | акѹ минаваш през офиса да ѹ се обадиши||; ||Черното придава верно по-голяма тежест | амѹ добре де | той кво реши||; ||Да | мен ме изпитва за това|| А пѣк Майната го изпитва зѣѣ ...||; ||Тя му е ѹт | Коледа||; ||Ма в смисѣл чѹ ... сѣм вкѣци | дѹ | осем | дѹ осем и половина||; ||Купих гѹ | от Севлиево||; ||И не гѹ пуска щото | изглежда този кокал е много сладѣк||; ||Ся на тия избори дете секи почна дѣ | дѹа ... секи да ни сваля звезди от небето||; ||Не вярвам нѣ | на туй мнение сѣм че в България няма турци||; ||Шѣ | тоя дезодорант | днеска го зема||; ||Да | винаги можем да пийм | нѹ нещѹ||. От посочения илюстративен материал особен интерес представляват случаите, при които е налице не само качествена, но и количествена редукция на акцентуваните вокали, като в резултат на количествената редукция се стига до отмятане на словното ударение: *нали, налѹ, нѣлѹ, нѣл; катѹ (и катѹ), катѹо, кѣтѹ, кѣт.**

Във връзка с редукцията под ударение (т.е. акцентният фактор е без значение) цитирахме повече на брой примери, понеже това явление не е отразено във фонетиките на кодифицирания книжовен език. При перцептивната характеристика на речевия поток учените използват термини като психологическо пространство на възприятие, психологическа фонема (Кърлова 1997: 316), чрез които може да се обясни и редукцията под ударение. Вокалът, който се редуцира (ако не е акцентуван), когато се окаже под ударение, запазва своя слухов и артикулационен характер, т.е. остава си редуциран. Това е възможно, тъй като комуникантите са запаметили звуковата структура на думата и ако тази дума претърпи известни модификации (като резултат от редуктивни процеси), а нейната семантика си остане непроменена, то събеседниците продължават да възприемат редуцирания вокал по същия начин, макар

че той вече е акцентуван.¹⁵ Именно поради този факт някои изследвачи на спонтанна реч предлагат вокалите да не се делят на акцентувани и неакцентувани, а на редуцирани и нередуцирани (Фонетика 1988: 67).

Качествената редукция (пълна или непълна) се проявява и при неразговорен комуникативен акт, т.е. присъща е и на устната публична реч. Тъй като произношението в КРР до голяма степен е автоматизирано (адресантът не чува как говори), а устната публична реч е контролирана реч и този контрол зависи от степента на владеене на кодифицирания книжовен език, основната отлика между двете езикови формации е във фреквентността на случаите с качествена редукция. В устната публична реч значително намаляват случаите на редукция и при трите корелативни двойки, като при [е - и] имат спорадичен характер. Например: *||Къкъвò е нивото на безработица?; | започна работа нù ... песните||; | не зù | одобрявам||; ||Мога мндòр | мндòу да говоря||; ||А акùу ... въпроса е друг||; ||Не ми е работата аз дь | проверявам тези имоти||; ||Песента дьли е хубава?; | катù че ли | мисля че е до самия човек дùу ...||; ||Ну просто | пùснòхме съобщение||; | да знае | гулèми бьлгарски градове||; ||Тя беше записань||.*

Фактът, че качествената редукция се открива и при разговорна (КРР), и при неразговорна формация (устна публична реч), ни позволява да приемем, че това фонетично явление (въпреки своята специфична проява) е живо в съвременната устна книжовна реч и не зависи единствено от диалектната артикулационна база на комуникантите. А сложната същност на качествената редукция в КРР още веднъж потвърждава, че както при останалите езикови равнища, така и при фонетичното всяка книжно-разговорна норма е резултат от комплексното дейс-

¹⁵ С така наречената психологическа фонема вероятно може да се обясни и фактът, че редукутивните процеси при корелативните двойки [а - ъ] и [о - у] сравнително трудно се забелязват от комуникантите. Запаметеният звуков облик на думата (за което играе роля и писмената реч) позволява на редуцирания вокал да изпълнява лингвистичната функция на нередуцирания. Докато при корелативната двойка [е - и] качествената редукция е по-забележима, понеже за фонемната идентификация от страна на комуникантите са от значение и статистическите характеристики на съответните вокали – е и и стоят една до друга според честотата им на поява в текстовете на българския език, а а и о са твърде отдалечени от ъ и у (Маринова, Маринов 1964: 178).

твие на редица фактори, при което основен си остава смисловият фактор. Това е така, защото комуникативното намерение при КРР е общуване, т. е. говорещ и слушащ насочват своето внимание преди всичко към съдържанието на изказването.

Литература

- Андрейчин 1974: *Л. Андрейчин*. Към по-голяма изисканост на книжовния изговор (За някои неоправдано пренебрегвани грешки в произношението). – В: Проблеми на българската книжовна реч. С., 1974.
- Байчев 1985: *Б. Байчев*. Редукция, деформация и стягане на гласните в българската книжовно-разговорна реч. – В: Българската книжовно-разговорна реч. Фонетика. В. Търново, 1985 (допозизиран в ЦИНТИ).
- Байчев, Виденов 1988: *Б. Байчев, М. Виденов*. Социолингвистическо проучване на град Велико Търново. С., 1988.
- Бондарко 1981: *Л. В. Бондарко*. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Ленинград, 1981.
- Бояджиев 1998: *Т. Бояджиев, И. Куцаров, Й. Пенчев*. Съвременен български език. С., 1998.
- Василева, Стайкова 1988: *А. Васильева, Х. Стайкова*. Русская разговорная речь в сопоставлении с болгарской. С., 1988.
- Венедиктов 1981: *Г. К. Венедиктов*. Фрагменты истории болгарской орфоэпии. – В: Г. К. Венедиктов. Из истории современного болгарского языка. С., 1981.
- Грамматика 1982: *Грамматика* на съвременния български книжовен език. Т. I. Фонетика. С., 1982.
- Жобов 2004: *В. Жобов*. Звуковете в българския език. С., 2004.
- История на НБКЕ 1989: *История* на новобългарския книжовен език. С., 1989.
- Йосифова 1986: *Р. Йосифова*. Фонетичното явление количествена редукция в книжовно-разговорната реч. – Бълг. език, 1986, кн. 2.
- Йосифова 1995: *Р. Йосифова*. Към проблема за вариантността в българската книжовно-разговорна реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 3. В. Търново, 1995.
- Йосифова 2005: *Р. Йосифова*. За книжовно-разговорната реч и отношението ѝ към другите езикови формации. – В: Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. По случай неговата 70-годишнина. В. Търново, 2005.
- Кърлова 1997: *Р. Кърлова*. Фонетика и фонология. Благоевград, 1997.
- Маринова, Маринов 1964: *М. Маринова, Ас. Маринов*. Статистически изследвания на фонемите в българския книжовен език. – Бълг. език, 1964, кн. 2 - 3.

- Маслов 1956: *Ю. С. Маслов*. Очерк болгарской грамматики. М., 1956.
- Мирчев 1936: *К. Мирчев*. Неврокопският говор. – Год. на СУ. Ист.-фил. фак. Кн. XXXII. С., 1936.
- Мирчев 1963: *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език. С., 1963.
- Младенов 1965: *Ц. Младенов*. Към проблемата за фонемния състав на българския книжовен език. – Бълг. език, 1965, кн. 3.
- Младенов, Василев 1939: *Ст. Младенов, Ст. п. Василев*. Граматика на българския език. С., 1939.
- Николова 1987: *Цв. Николова*. Честотен речник на българската разговорна реч. С., 1987.
- Пашов 1994: *П. Пашов*. Практическа българска граматика. С., 1994 (II доп. изд.).
- Русинов 1977: *Р. Русинов*. По някои въпроси на българското книжно произношение през Възраждането. Според описанието им в тогавашната граматическа литература. – *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. Т. XVI, 1977. St. fil. Warszawa.
- Симеонов, Иванова 2010: *Б. Симеонов, Е. Иванова*. Топонимията на Плисковско-Мадарския регион. Пловдив, 2010.
- Стойков 1966: *Ст. Стойков*. Увод във фонетиката на българския език. С., 1966.
- Стоянов 1968: *Ст. Стоянов*. Към въпроса за състава на вокалната система на българския книжовен език. – В: *Славистични изследвания*. С., 1968.
- Тилков 1975: *Д. Тилков*. Вокални фонемни варианти в книжовния български език. – Бълг. език, 1975, кн. 1.
- Тилков 1981: *Д. Тилков*. Морфологични причини за ограничаване на фонетичното действие в българския език. – Бълг. език, 1981, кн. 5.
- Тилков, Бояджиев 1977: *Д. Тилков, Т. Бояджиев*. Българска фонетика. С., 1977.
- Тодоров 1936: *Цв. Тодоров*. Северозападните български говори. – Сб. за нар. умотв., кн. XLI (49), С., 1936.
- Умленски 1965: *Ив. Умленски*. Кюстендилският говор. С., 1965.
- Фонетика 1988: *Фонетика спонтанной речи*. Под ред. на Н. Д. Светозарова. Ленинград, 1988.
- Янакиев 1960: *М. Янакиев*. Българско стихознание. С., 1960.

Рашка Йосифова, преподавателка по съвременен български език във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.

КАРАСТОЙЧЕВА, Цветана (*В. Търново, България*)

**БАЛКАНИЗМИ СЪС СТАТУС КАКТО НА
ДИАЛЕКТНИ, ТАКА И НА АРГОТИЧНИ ЛЕКСЕМИ
(По материал от тайния зидарски говор в Гоцеделчевско)**

**Borrowings from the languages of Balkan countries
with the status of dialectal and argot lexemes**
(Based on materials from the secret jargon of masons
in the region of Gotse Delchev)

Dialectal words functioning in the argot should by all means be borrowed from regions remote in distance since they have to be incomprehensible to the population in the area where the profession or craft is exercised. The article is dedicated to the secret jargon of masons in the Rhodope mountains known under the name *meshtuganski* dialect. Loan words from Albanian used in the dialects of western Macedonia are analysed and their development as argot in the sociolect of wandering masons has been followed. Dialectal words with a wide area of distribution on Bulgarian territory have been studied (dictionaries define them as “vernacular”). They have acquired the status of argot words as a result of semantic transformations in the sociolect and they also function as parts of phraseologisms.

Keywords: sociolect, secret jargon of masons, *meshtuganski* dialect, argot, dialectal form, borrowings from the languages of Balkan countries, Albanian loan word, a word from argot, syllabic code, copied semantic spectrum

С дълбока признателност посвещавам настоящата работа на учения, преподавателя и човека проф. д.ф.н. Максим Сл. Младенов. Освен като истински професионалист го помня като изключително отзивчив и не на последно място – много почтен и смел човек.

През юли 1975 г. под нашето съвместно ръководство и с участието на студенти българи от групата по социална диалектология във Ве-

ликтърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ в село Сатовча, Гоцеделчевско, бе осъществена първата българска експедиция за проучване на таен професионален социолект (повече вж. Карастойчева 1976; Карастойчева 2005).

Предлаганата статия се базира на анализ въз основа на тайния зидарски (известен още като *мещругански*) говор в Гоцеделчевско (преди – Неврокопско). Темата е многоаспектна, но тук ще бъдат разглеждани отделни характерни особености. Материалът е събран по време на теренни проучвания с помощта на „Упътване за събиране на лексикални материали от таен зидарски говор“, изработено от мене и претърпяло три издания (Карастойчева 1977).

Дължа да отбележа във връзка с темата, че при своето формиране като речеви подсистеми социолектите от арготичен и от сленгов тип използват като източник и диалектите. Подборът на конкретните диалектни думи и изрази е продиктуван от това, каква е доминиращата функция на социолекта – конспиративна (криптолалическа) или пък експресивна.

1. Попълвайки своя лексикален запас, тайните професионални говори на странстващите занаятчии, търговци, просяци, чалгаджии, въглищари и др. се обръщат към непопулярни езици. Срв. албанския елемент в мещруганския говор (на албански *mjeshtër* означава ‘майстор’) или пък циганския елемент в аргото на музикантите, а също така и в апашкия говор.

Тук е редно да подчертая, че диалектните думи могат да обогатяват дадено арго само ако са в състояние да обслужват доминиращата функция на този тип социолекти, а именно конспиративната. Единствено тогава те са в състояние да изпълняват роля на тайни, шифроващи компоненти в комуникативния акт. Често по време на интервютата ни се случваше да питаме своите информатори: „Ама тази дума не е ли селска, а не мещруганска?“. Отговорът обикновено бе: „Да, селска е, ама се среща на запад от Места“.

Тайният зидарски говор е известен сред своите носители като *майсторски език*. Той битува на територията на България и на днешна Република Македония, но отдавна е в реликтно състояние. Социолектът има редица особености, които са с несъмнен общ генезис. Първите

негови носители са строители, преселници от Западна Македония – от районите на Дебър, Тетово, Костур, Корча.

По времето на турското робство зидарите често се упражнявали занаята си в гранични албански области. Ето защо те са ползвали албански, макар и посредствено. В България местното население е наричало тези странстващи занаятчии „арнаути” (тур. *Arnavut/du* ‘албанец’). В с. Ковачица, Гоцеделчевско, и сега съществува „арнаутска махала”. Това обяснява факта, че при формиране на речниковия състав на анализирания таен социолект албанският елемент е не само обединяващ, но и доминира в количествено отношение. Студията на Д. Яранов (Яранов 1932: 63-118), посветена на преселването на българи от Македония и Албания към източните български земи в периода XV–XIX век, дава ценна информация не само за историците, но и за социолингвистите. Приложената карта очертава маршрута на отделни потоци бежанци, а също така селищата, които изтощените от дългия път семейства са превърнали в постоянно убежище. В района на Неврокопско са отбелязани три такива „спирки”: Гърмен, Скребатно и Ковачевица. Пропуснато е с. Лещен. Това селище обаче е важно и защото част от зидарите „арнаути” впоследствие са се преселили от него в с. Сатовча и така са разширили територията на мещруганския говор. Бихме добавили, че някои от нашите информатори – напр. от селата Лески и Илинден (предшното му име е Либяхово), подчертаваха, че съселяните им са се включили в „тайфите” на лещенските зидари и от тях са усвоили не само занаята, но и мещруганския език.

Когато преди повече от 30 години изследвахме мещруганското арго в района на Гоцеделчевско, констатирахме, че в различните клонове на социолекта не съществува идентичност на лексиката и по отношение на албанизмите. Разлики се наблюдаваха дори в съседни села, при това не само в количествено отношение (естествено, в някои селища анализираният социолект беше изчезнал почти напълно заедно с последните си носители, а в други се беше запазил, макар и до известна степен). Установено е, че албанизмите в Гоцеделчевско съставят около 30% от речниковия запас на мещруганския говор (Иванов 1974: 212).

Като източници за обогатяване на мещруганския говор са били използвани:

а) не само албански, но и други балкански езици (гръцки, турски, арумънски), както и цигански;

б) различни диалекти на българския език;

в) собствено словотворчество – при участие на транспозиционни словообразователни начини на базата както на българска, така и на чуждоезикова лексика.

2. Нито един социолект не е в състояние да бъде комуникативно средство, разчитайки само на собствения си лексикален запас. Социолектите функционират на фона на друга речева система, която, допълвайки социолекта, дава възможност за по-адекватен изказ. Спомагателната система е нужна, защото социолектите не разполагат с названия за всички реалии, а и говорещият невинаги е в състояние да си спомни в момента съответното професионално или корпоративно маркирано средство. По принцип тайните професионални социолекти използват като фон териториалния диалект на своите носители. От средата на ХХ век по-образованите носители на социолекта изпитват известно влияние от страна на книжовния език, особено в онези случаи, когато информаторът се самоконтролира – все пак изследвачът, който го анкетира, е непознато лице, при това с по-висок социален статус.

Още в началото на проучването се потвърди догадката на М. Сл. Младенов, че е нужно социолектът да се третира като *особена проекция на местния диалект*, както и моето предположение, че *спектърът от лексико-семантични варианти на арготизма, а също и фразеологията на социолекта са обусловани и зависими от съответния диалект и от общонародния език*.

3. Диалектната лексика на мешруганското арго не е с еднакъв произход. Не е еднотипно и нейното развитие, докато придобие статус на арготична лексика. Класификацията, която представяме, е в зависимост от първоизточника. В съответствие с това се обособяват:

– Думи, които преселниците бежанци са познавали предварително, защото те били съставна част от техния западномакедонски или югозападномакедонски диалект. Впоследствие тези лексеми са се включили в аргото на зидарите, защото са били съвършено непонятни в селата, където преселниците са се установили, и особено в селищата, където са упражнявали занаята си (3.1).

– Диалектизми, срещащи се както в говори на територията на Македония, така и в югозападни или родопски говори, поради което кой е първоизточникът на арготизма на българска територия е трудно установимо (3.2).

– Диалектни думи, които се срещат само на наша територия, но битуват в отдалечени региони. Като заемки в аргото те са непонятни за местното население и успешно обслужват конспиративната функция на социолекта.

– Арготизми, продукт на семантична или формална трансформация на диалектни думи с широко разпространение, квалифицирани в речниците като „народни” (3.3).

3.1. Дължа да направя уговорката, че не всички албански и гръцки заемки в мешруганския говор са предмет на тази работа, а само онези, които се използват в речта на местното население в Западна и Югозападна Македония. Срв. напр. мешруганското *дѐра* (алб. *derë* ‘врата’) – ‘врата’; *мешт’упийа* (алб. *shtëpi* ‘къща’) – ‘къща’. По отношение на анализирания арготичен социолект те не са с диалектен произход. На зидарите са били известни от контакта им с местното албанско или гръцко население по време на работата им като строители, а не защото са били проникнали в родния им македонски диалект. Вече отбелязахме, че териториите, от които бежанците са се отправили към България, са граничили непосредствено с албански земи, или (както е случаят с Костурско) са били на гръцка територия.

Нашите наблюдения се основават на монографиите на Благой Шклифов, посветени на костурския и на долнопреспанския говор (съотв. Шклифов 1973 и Шклифов 1979). За съжаление нямаше достъп до диалектоложки изследвания, свързани с тетовския и дебърския диалект.

3.1.1. Диалектизми от албански или гръцки произход без промяна в значението

Досе ‘свиня’ (алб. *dosë* ‘свиня’ – Българско-албански речник (понадатък съкр. БАР): 654 – досе Шкл К 132 // Среща се в Гоцеделчевско (Сатовча, Гърмен, Лещен, Ковачевица и др.) ЙНИ 219. Срв. и производното *досишко* ‘свинско’.

Нуска ‘снаха, невеста’ (алб. *nusja* ‘невеста’ – БАР:688) – нуска ‘снаха’, нусе – обръщение Шкл. К 139 // *Фòли на нуската да мара г’алету* (Кажи на снахата да вземе детето) – Сч.

Стис ‘стена, зид’. Липсва в БАР. Иванов 1974:224 смята, че думата има гръцки или арумънски произход. *Стис* ‘стена’ фигурира обаче у Шкл К 136 и Шкл ДП 132, 151. Среща се не само там, където съществува мешругански в Гоцеделчевско – *Стисът се грамисал* (Стената се събори) – Сч, но и в Средногорския клон на този социолект (ИК 402 – с. Смолско, Пирдопско). Срв. още производните *стїиша, штїиша* ‘строя, зидам’ – штїиша Шкл К 136, Шкл ДП 132, 151. Срв. и *Стїишим и ф л’òфтата* (Зидаме и в неделя) – Сч.

Чèкан ‘чук’ (алб. *çekan* ‘чук’ – БАР: 848) – чèканче ‘чукче’ Шкл ДП 136 // *чèкан* ‘чук’ – *Чèкан, трàчко и шаул мèштрапа умаèни* (Чук, трион и отвес майсторът има) – ИНИ 226, Гм. *Вèни ми чèкана* (Дай ми чука) – Сч. *Чèкан* се използва и в Средногорския клон – ИК 404 – См.

Без промяна в значението се използват и други албанизми, функциониращи в македонски диалекти. Срв. *кърчомàна* ‘мома’ и умалит. *кърче* ‘момиче, момиченце’, *скèпарна* ‘тесла’, *ца̀пе* ‘козле’, *чў̀па* ‘момиче’, *шў̀ле* ‘момче, момченце’. Основното значение на последната дума в албански е ‘кол’, но се използва и в пайоративно значение като ‘момче’, откъдето е възприета в мешругански.

Може да се направи изводът, че някои от диалектизмите с албански произход присъстват в мешруганския на с. Смолско, Пирдопско, но ги няма в Гоцеделчевския клон на социолекта, като напр. *ца̀пе, чў̀па, шў̀ле*. Й. Н. Иванов цитира Ив. Кънчев и сочи, че е срещал *шў̀ле* и в Гоцеделчевско. Теренните ни проучвания не потвърждават наблюденията му – всичките ни информатори използваха за ‘момче’ *г’àле*, а не *шў̀ле*.

Отделни случаи някои албанизми се срещат закодирани и посредством пословечкия (сричковия) код, при това доста често. Това не се прави, защото арготизмът е вече известен и на „непосветени”, а защото носителят на мешруганското арго изобщо се е настроил да кодира. Така освен „обикновените” немешругански думи и изрази се „премятат” и утвърдени арготизми. Срв. *ўсканў̀не* ‘невеста, снаха’ – *Ўскантанў̀не умаèни чинувàти пàл’ки* (Невестата има хубави крака). Тук *нў̀ска*, която си е тайна, мешруганска лексема, е кодирана още веднъж (т.е. без да е необходимо!) и по пословечкия код; *умаèни* е зашифрована посредством същия този код „обикновена” дума, а именно има; *чинувàти* и *пàл’ки* са мешругански арготизми, поради което се включват непроменени във фразата.

3.1.2. Понякога заемки, албански или гръцки по произход, функциониращи в териториален говор, са претърпели **незначителни словообразователни или фонетични промени** в социолекта, без да изменят семантиката си.

Пепонлиџ ‘пъпеш’ – пепџн Шкл ДП 135, Шкл К 135 (диалектната дума е заета от гръцки) // *Màrax si peponliџ* (Купих си пъпеш) – ЙНИ 223, Гм.

3.1.3. В отделни случаи диалектизми с албански или гръцки произход не са изменили значението си в местния македонски диалект, но в мешчуганския говор функционират с **друга семантика**.

Гранисам ‘съборя, разруша’, *гранисам се* ‘съборя се, разруша се’ (алб. grëtime ‘бездънна пропаст’ – БАР: 560. Ив. Кънчев: 390 привежда албанския етимон gramis ‘разрушавам’. Шклифов: 134 включва като диалектна дума грамис ‘пропаст’, но сред заемките от гръцки, а не от албански. И в нашия материал от Гоцеделчевско, и у Ив. Кънчев: 390 от с. Смолско, Пирдопско, фонетичният облик на посочения арготизъм е *границам*, *границам се* (т.е. със звук **н**, а не **с м**). Освен това е налице изменение както на лексико-граматичната принадлежност, така и на значението на арготизма в сравнение с диалектната дума. Семантичната промяна в ‘пропаст’, ‘пропадам’, респективно ‘събарям се’ е напълно възможна. Срв. *Мишт’упийата са гранисала* (Къщата се съборила) – Сч. В материала на Й. Н. Иванов *границам* не фигурира сред мешчуганските лексеми.

В Гоцеделчевско *границам* има синоними, които са по-фреквентни – *ревна*, *уревъ* (св. в.), *уреввам* (несв. в.). Срв. *Мишт’упийата ревнала* (Къщата се съборила). – ЙНИ 226, Гм.

3.2. Понякога арготичната лексема е *наследник на диалектна дума*, която не е свързана с посочените балкански езици.

Тъй като процесите на развитие са еднотипни с описаните дотук, ще си позволя да отбележа няколко разновидности.

3.2.1. Мешчугански думи, заети от териториални говори, без промяна в значението.

Лапка ‘ябълка’ – лапка ‘ябълка’ Шкл К 132 // *Ветъхме за лапки и гадъши* (Ходихме за ябълки и круши) – ЙНИ 221, Гм. *Màrax две тигнàчки лапки* (Взех два килограма ябълки) – Сч.

Шайка ‘гвоздей’ – шайка ‘гвоздей’ Шкл ДП 136, 152, Шкл К 143 // *Вѐни ми шайки, че сòсаха* (Подай ми гвоздей, че свършиха) – Сч. *Шайка* се среща и в зидарското арго на с. Мраченик, Карловско – ИГИ 231. ЙНИ и ИК не са регистрирали арготизма.

Штица ‘дъска’ – штица ‘дъска’ Шкл К 143 // *Вѐни штиците* (Вземи дъските) – ЙНИ 227, Гм. *Балтарето да довлѐчи цайкуту и ундвини штици* (Калджиите да донесат “попа” и две дъски) – Сч.

За яснота дължим някои пояснения: а) „*Лоп*” се нарича най-високият дирек на къщата. Не е тайна дума, а професионализъм в речта на упражняващите зидарския занаят; б) На професионалното название „поп” в мещруганския говор съответства арготизмът *цайку*. В анализирания таен говор думата е многозначна и означава не само ‘поп’ и ‘най-висок дирек на къщата’, но и ‘ходжа’. Примерът е потвърждение на изказаната от мен догадка, че понякога социолектът копира семантичния спектър на многозначни диалектни или книжовни думи (по правило в опростен вид), че той превежда от доминиращата система не само лексеми, но както ще се убедим от т. 3.3., и фразеологизми; в) Смятам, че е малко вероятно *штица* да е резултат от фонетична промяна от дъсчица > дъштица > *штица* в самия мещругански социолект. Вж. по-горе диал. штица Шкл. К 143, както и факта, че като *штица* арготизмът функционира не само в Гоцделчевския клон на мещруганския говор, но и в Средногорския му ареал – срв. ИК 405, ИГИ 231.

3.2.2. В редки случаи диалектна лексема с широк ареал на разпространение, възхождаща към старобългарски (стб. *грѣда* ‘греда’; диал. *грѣнда* ‘греда’ – Шкл. ДП 131, 146), е залегнала в основата на производна мещруганска дума – срв. *грѣнд’у* ‘зидар, който не е майстор, а е обикновен работник’. Напр. *Шъ съ улѣкат и грѣнд’уфците* (Ще се изкъпят и зидарите) – Сч.

Грѣд’а ‘вървя’ (стб. *грѣсти*, *грѣдж* ‘вървя’) – *Г’алето им шъ грѣди в големуту шату* (Детето им ще отиде в София – буквално ‘голямото село’. „Голямото село” е популярно колоквиално название за българската столица) – Сч. *Грѣди ватуни* (Ела тук) – Сч, Гм, Кч. *Ватуни* е от диал. *тѹва* ‘тук’, като метатезата е осъществена посредством пословечкия (сричковия) код.

3.3. Арготизми, възникнали на базата на диалектни думи с широко разпространение (квалифицирани в речниците като „народни“).

Крѐвам са ‘ставам, изправям се’ – *кревам* ‘повдигам’, *кревам са* ‘ставам, качвам се горе’ Шкл ДП 142, Шкл К 136. Шклифов привежда и диалектен фразеологизъм *крѐна си носа* ‘виря си носа, държа се надменно’ // *На утрѐнатата са крѐваме ѹноране* (Сутрин ставаме рано) – Сч.

Лазарѝца ‘година’. Освен диалектното лазарѝца се среща и разговорно-просторечното лазарник ‘година’ (Станала на 50 лазарника, а се облича като момиче) // *мещр. Уйтѐне лазарѝца пунѐвахме ф Пишчѝгово и мѐрахме шѹма л’ѐти*. (Тази година работихме в Пишчигово и взехме много пари) – Сч.

Пѹл’а ‘гледам’ – Разг. простор. пуля се ‘гледам с широко отворени очи’ и ‘гледам неразбиращо’ // В социолекта значението се е разширило – *пѹл’а* ‘гледам’ се среща и във фразеологизъм. *Пѹли си пѹната!* ‘не се намесвай’, ‘махай се’ всъщност е буквален превод на разг. гледай си работата! – Сч. В Сч съществува и друг синоним за ‘гледам’ – *вѣшитрѐвам*.

Сѣрккли ‘очи’ от простор. зъркели ‘очи’ (мещр. *сѣрккло* ср. р. ед. ч.) / дзѣрккли ‘очи’ ЙНИ 219. *Сѣркклити му ѹрноѝѣни* (Очите му черни) – Сч. В материалите ми от с. Сатовча освен със значението ‘очи’ *сѣрккли* се среща и във фразеологизми. И тук е налице копиран семантичен спектър на “обикновеното” (т.е. на неарготичното) фразеологично словосъчетание. Срв. *Пл’ѐката с чѐтири сѣрккли пѹли* (Жената гледа с четири очи, т.е. ‘силно желае или очаква нещо’); *пл’ускѝци на сѣрккли* (яйца на очи).

Наблюденията ми показват, че носителите на зидарското арго копират отделни значения от семантичния спектър на съответната дума в доминиращата в съзнанието им речева система или подсистема. Те дори превеждат някои фразеологизми, в които тази лексема се среща (Карастойчева 1977: 63).

Когато „народната” дума е общоизвестна, тя се кодира по сричковия код. Срв. по-долу.

Чѝзми ‘ботуши’ – чизми Шкл ДП 130 // Анкетирайки информатора Тодор Самарджиев от Сатовча, запитах: „А как ще кажеш ботуши? Последва незабавен отговор: „*Ўзмичѝни*”. Той можеше без проблеми да „преметне” по сричковия код исканата дума и да каже „*утѹшибѐне*”,

но в съзнанието му изплува утвърдилото се в социолекта и използвано-то от самия него 'у̀змич̀нѝ'.

3.4. В отделни арготизми се наблюдава по-сложно развитие. Стига се до напълно непрозрачна мотивировка за „непосветените” слушатели, което е цел за всеки таен говор.

Г̀д̀л̀'чо 'вино'; *го̀лов̀ан* 'вино'. Мещруганската лексема е инспирирана от фолклора. Ст. Стойкова изказва мнението, че гатанките (и загадките в частност) предоставят ключ към семантиката на някои арготизми в тайните професионални говори (Стойкова 1970). Във връзка с това срв. Вино, вино голо, продаде ми вола, на бате – и двата, на тате – с колата! // В мещруганското арго *г̀д̀л̀'чо* 'вино' е много фреквентна лексема – *Буф̀ел̀ата бл̀'̀д̀ни чинув̀ату, в̀еп̀'ува и ш̀у̀шла, и г̀д̀л̀'чо* (Стопанинът храни добре, дава и ракия, и вино) – Сч.

Пус̀еч̀вам 'спазарявам', 'договарям се предварително за цената на работата, която ще извърша'. Срав. разг. рече и отсече 'каза и отрязал', 'даде дума' – израз, който често се използва след сключване на сделка. // *Пус̀еч̀чихме една миш̀т̀'у̀п̀ий̀а за пет кв̀ач̀ки* (Спазарихме една къща за пет хиляди) – Сч.

В арготизма *кл̀'̀у̀куч* 'часовник' е налице промяна като във формата, така и в значението на мотивиращите звукоподражателни диалектни думи. Срв. *кл̀'̀у̀кам* 'хлопам, тропам, чукам' Шкл ДП 132, *пл̀'̀у̀кам* 'стрелям' Шкл ДП 139 // *Чинув̀ат му е кл̀'̀у̀куча* (Хубав му е часовникът) – Сч. *Не ума̀д̀ни кл̀'̀у̀куч* (Няма часовник) – Гм. *Кл̀'̀у̀куч* се среща навсякъде в Гоцеделчевския мещругански говор, както и в Средногорския клон на същия професионален социолект – ИК 394.

4. Вече споменахме, че в някои от родопските разклонения на тайния зидарски говор се наблюдава комбиниране на социолекта с доста сложен пословечки (сричков) код. Механизма на зашифриране съм описа детайлно в други свои публикации (Карастойчева 2001-2002: 106-113; Карастойчева 2005: 169-171).

Фонетични диалектни черти се проектират и при арготизми, резултат от „премятане” според сричковия код, като напр. мекост на съгласни пред друга съгласна и в краесловие, затвърдели консонанти, позиция на групите *ър/ъл* при ерова метатеза, неправомерна елизия на съгласни, дисимиляция, лабилизация (Карастойчева 2005: 170-171). Разглежда-

ла съм фонетични и лексикални диалектизми, които посредством пословечкия код са се утвърдили като фонетични арготизми и в този си вид се възпроизвеждат автоматично от говорещите мешчругански. Срв. напр. *ушкивене* от диал. вешки ‘вежди’, *ургробъне* от диал. бърго ‘бързо’, *уркамцини* от диал. църно ‘черно’ и др. Примерите се срещат в Сатовча, Гърмен, Ковачевица, Илинден и др. (Карастойчева 2005: 171).

И така, една заемка може да обогати даден таен социолект (в случая анализирания тук мешчругански говор) само ако е в състояние да обслужва доминиращата функция на аргото – конспиративната. Ето защо диалектни думи се заимстват от говори, които са отдалечени териториално от селищата, в които странстващите зидари са упражнявали занаята си. В аргото диалектизмите са функционирали променени или след семантична или формална трансформация. Тъй като се отнася за зависима комуникативна подсистема, срещат се случаи на копиран семантичен спектър и „превеждане” на фразеологизми.

Съкращения

А. Селища

ГД	Гоцеделчевско (преди Неврокопско)
Гм	с. Гърмен
ДП	Долнопреспанско
Ил	с. Илинден (преди Либяхово)
К	Костурско
Кч	с. Ковачевица
Мч	с. Мраченик, Карловско
Сч	с. Сатовча

Б. Автори

ИГИ	Иван Г. Иванов
ИК	Иван Кънчев
ЙНИ	Йордан Н. Иванов
Шкл	Благой Шкилифов

Библиография

- БАР 1959:** Българско-албански речник. София.
- Иванов 1974:** Иванов, И. Г. *Думи от тайния зидарски говор в с. Мраченик, Карловско*. Българска диалектология. *Проучвания и материали*, VII, 229-231. Издателство „Българска академия на науките”. София.
- Иванов 1974:** Иванов, Й. Н. *Гоцеделчевският мещругански говор*. Българска диалектология. *Проучвания и материали*, VII, 197-228. Издателство „Българска академия на науките”. София.
- Карастойчева 1976:** Карастойчева, Цв. *Първа диалектоложка експедиция за проучване на български социолект*. – Български език, XXVI, 4, 262-264. София.
- Карастойчева 1977:** Карастойчева, Цв. *Упътване за събиране на лексикални материали от таен зидарски говор*. В. Търново, 69 офс. с. (III издание).
- Карастойчева 2001-2002:** Карастойчева, Цв. *Пословечки код в тайния зидарски говор*. – Български език, XLIX, 1, 106-113. София.
- Карастойчева 2005:** Карастойчева, Цв. *О диалектном в арго*. – *Linguistique balkanique*, XLIV, 1-2, 162-174. Sofia.
- Кацори 1984:** Кацори, Т., У. Дукова, П. Асенова. *Към характеристиката на тайните говори в България*. – *Съпоставително езикознание*, 1, 29-43. София.
- Корубин 1956:** Корубин, Бл. *Поглед на словното делене во македонскијот јазик*, 1, 22-43. Скопје.
- Кънчев 1956:** Кънчев, И. *Таен зидарски говор от с. Смолско, Пирдопско*. – *Известия на Института за български език*, IV, 369-410. Издателство „Българска академия на науките”. София.
- Младенов 1967:** Мещруганският говор. – *Родопи*, 10, 33-34. София.
- Стойкова 1970:** Стойкова, Ст. *Български народни гатанки*. Издателство „Наука и изкуство”. София.
- Шклифов 1973:** Шклифов, Бл. *Костурският говор*. Трудове по българска диалектология, VIII. Издателство „Българска академия на науките”. София.
- Шклифов 1979:** Шклифов, Бл. *Долнопреспанският говор*. Трудове по българска диалектология, XI. Издателство „Българска академия на науките”. София.
- Яранов 1932:** Яранов, Д. *Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в.* – *Македонски преглед*, VII, 2-3, 63-118. София.

Доц. д-р Цветана Карастойчева – преподавател в Катедрата по съвременен български език във Великотърновския университет.
ЖК „Хиподрума”, блок 108, вх. Е, ап. 120; 1612 София

КЕНДЕРОВА, Стоянка (*София, България*)

КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА В КОСТУРСКО В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

About the history of Bulgarian schools in the region of Kostur at the end of the 19th and the beginning of the 20th century

In the not very many research papers published so far which deal with the history of Bulgarian education in the region of Kostur only sources in Bulgarian have been used. Documents in Ottoman Turkish unused till now have been cited and analysed for the first time in this research – 61 official permits (*рухсатнаме*), which reveal some aspects of the state of Bulgarian schools in the town of Kostur, in 57 other villages in the region of Kostur and Korcha, which are part of the administrative district of Korcha, the area of Manastur (Bitolya) and in the village of Nestim situated in the region of Naselich. The documents are kept in the Oriental Department of the “St Cyril and St Methodius” National Library.

Keywords: education, school, church, official permit, Ottoman Turkish

В историята на българското образование в Македония краят на XIX – първото десетилетие на XX век се характеризират с постоянен стремеж и борба на българското население да надмогне влиянието на гръцкото духовенство и да укрепи позициите на Екзархията. Дейността на българската църква в училищата обаче е силно затруднена от акциите, предприети от гръцки въоръжени отряди с цел да попречат на масовия преход на патриаршисти към Екзархията.¹

През посочения период нараства влиянието на Екзархията и в Костурска област. През 1911 г. тя обхваща над половината от християните в областта – 53,7%, за разлика от 1900 г., когато този процент е 39,7.

Гръцкото влияние постепенно отстъпва пред нарастващото национално самосъзнание на населението и в периода 1908-1912 г. е налице официално признание на достигнатото от Екзархията. Този процес обаче спира по време на балканските войни, когато гърците разпускат всички български културни институции.²

В публикуваните до сега не много на брой изследвания, посветени на историята на българското образование в Костурско, са използвани главно извори на български език. За първи път тук са привлечени неизползвани до днес документи на османотурски език - 61 официални разрешителни (*рухсатнаме*), които разкриват в няколко аспекта състоянието на българските училища в град Кесрийе (Костур), в още 57 села в околиците (*каза*) Кесрийе (л. 1, 2, 4-31, 33-38, 40-60) и Гьоридже (Корча) (л. 3, 32, 61), спадащи към окръг (*лива*) Гьоридже, *вилает*³ Манастир (Битоля), и в с. Нестим, разположено в околия Населич, окръг Серфидже (л. 39). Документите се съхраняват в Ориенталския отдел на Националната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" (фонд 52 А, а.е. 445).

Археографско описание и структура

Документите представляват печатни бланки с размери 25-26 x 53-55,5 см, върху които с черно, червено, лилаво и синьо мастило са нанесени конкретните за всяко училище данни. Хартията на повечето от листовите е пожълтяла от времето, а текстът върху някои от тях е доста избледнял и трудно разчитаем. През 2009 г. те бяха реставрирани в Лабораторията за реставрация и консервация на писмени паметници към Националната библиотека.

В най-горната част на документите, в средата, е отпечатана *туз-рата*⁴ на султан Абдул Хамид II (1876-1909) или на Мехмед V Решад (1909-1918), управлявали по времето, когато те са издадени. Непосредствено под *тузрата* и с доста по-едри букви е изписано наименованието на документа: „Образец на разрешение, специално за мюсюлманските, немюсюлманските и чуждите училища” (*Mekاتب-i müslime ve gayri müslime ve ecnebiyeye mahsus Ruhsatname resmidir*).

Под него в рамка, която обхваща по-голямата част от листа и е разделена хоризонтално на 3 части, е разположен самият текст на документа. На първо място е посочено административно-географското мес-

тоположение на училището (вж. приложените превод на един от документите и илюстрацията). Следва по-конкретна информация за категорията на училището. На трето място са вписани изучаваните предмети, данни за учебниците и за преподавателите.

Под тези сведения откриваме думата *adet* – брой, придружена от цифра, различна за всеки документ. Възможно е тя да изразява броя на учениците, които посещават съответното училище. Ако това е така, то общият брой на учениците, посещавали тези 61 училища възлиза на 11 063 деца⁵ (разбира се, резултатът има относителен характер, тъй като документите не са от една и съща година).

Поместеният текст в долната част на таблицата съдържа условията, които всяко училище се задължава да спазва. Той е последван от датата на документа и печатите на лицата, които го издават. Това са областният управител (*валията*) на *вилаета* Манастир и директорът по образованието във *вилаета* (*mearif müdürü*). В различните документи техните имена са различни. Върху част от документите е залепена и гербова марка.

Дата на документите

Документите имат различна дата на издаване.⁶ Най-ранните между тях са от 1308 (1892) година. Най-голям обаче е броят на училищата, получили разрешително на 9 *нисан* 1325 година, което съответства на 9/22 април 1909 г. Като цяло документите обхващат един период от 10 години: 15 документа от 1308 (1892) г., по един от 1317 (1901) г., 1323 (1907) г. и 1324 (1908) г., 33 документа от 1325 (1909) г., осем от 1326 (1910) г. и два от 1327 (1911) г. Отражена е конкретната ситуация в училищата в общо 59 селища; за селата Дъмбени и Загоричане⁷, в които функционират по две училища: за момчета и за момичета, са налице по два документа.

Представените тук документи са от изключително значение за историята на българското образование в Костурско през указания период. За да можем да отразим по-пълно информацията, която те съдържат, ние обобщихме *конкретните данни за всяко училище* в няколко основни точки.⁸ Приложеният превод на един от документите изяснява напълно картината.

Категория на училището

Само за две от училищата са посочени конкретни наименования: “Кирил и Методий” в Костур и “Козма и Дамян” в Хрупища. В 11 случая в графата “име на училището” е вписана само думата “*Булгар*”, което най-вероятно означава, че училището е известно сред населението като “Българското училище”. В част от документите е отбелязано, че училището е “специално” (*mahsus*), след което е пояснено, че то е “предназначено” (*hususisi*) за българските деца (*bulgar etfali*), като в някои от случаите допълнително е посочено – за момчета (*ziikûr*), а в други – за момичета (*enas*).

Самостоятелни училищни сгради има само в 33 селища; в 15 села обучението на децата се извършва във временно наети за целта къщи на местни жители. За 12 селища не са посочени конкретни данни в този смисъл, въпреки че последната графа – „Вид на училището”, е погълнена. За село Бабчор (л. 5) е отбелязано само „в селото”, от което не става ясно дали съществува самостоятелна сграда или е наета къща. Следва обаче да се вземе под внимание фактът, че всеки документ отразява ситуацията за конкретна година, поради което направеното обобщение има относителен характер.⁹

В голямата си част – общо 59 – училищата са начални със срок на обучение 4 години. Определението „начално” училище според превода на турската дума „*iptidai*” (която е от арабски произход), би следвало да е равносилно с „основно училище”. Основание за подобно тълкуване ни дава текстът на български език, който установяваме на гърба на някои от документите: “*рухсатнаме* на българското основно училище ...” (л. 9, 18, 33, 34, 37, 59, 60). Конкретно за с. Желина (л. 23) той е по-разширен и гласи: „Позволително за училището първоначално българско в с. Желина, издадено на 28 август 1892 г. в Битоля. Български учител в село Желин Димитър Ив. Марков”, след което е поставен и неговият подпис.

За училището в Бихлище (л. 3) в документа е отбелязано, че е начално и *рюидийе* (прогимназия)¹⁰, дневно и вечерно, а обучението продължава 7 години. Училището в Костенец (л. 32), което село спада към околия Гьоридже, също е начално и *рюидийе*. Тук началното образование продължава 4 години, към които е добавена още една година. На гърба на документа четем: „*рухсатнаме* за основно и първокласно училище в с. Косинец”.

В два от случаите, при които училището е конкретно за момичета, на гърба на документите е отбелязано: „*рухсатнаме* за девическото народно училище в с. Черешниче” (л. 56) и „*рухсатнаме* за девическото училище в с. Смърдеш” (л. 49).

Година на откриване

Най-старо се оказва училището за момчета в село Загоричане. Датата на неговото разрешително е от 1278 (1862-63¹¹) година (л. 27). Десет години по-късно, през 1288 (1872-73) година е открито и училището в село Бобища (л. 6). В по-голямата си част училищата са открити през 1312 (1896-97) г. (вж таблица 2).

Изучавани предмети

Прави впечатление, че броят на изучаваните предмети не е еднакъв за всички училища, независимо че те са предимно начални. За училището в с. Тиолища (л. 53) са отбелязани само осем предмета (два пъти е означено Закон божи, изучаване на буквите, геометрия, география, смятане, естествена история и Евангелие), а за това в Хрупища (л. 2) – девет (Закон божи, четене, смятане, краснописание, естествоведение, география, геометрия или чертане, Свето евангелие, османска азбука). В документите, датирани от 1325 (1909) г., фигурират 12 предмета (цифрата включва и предмети, като четене, аритметика и други, които се повтарят, тъй като са преподавани през целия учебен период). Това са съответно: азбука, четене и аритметика през I-вата учебна година; четене и аритметика през II-та учебна година; четене, четене на славянски език, религиозни науки, аритметика, география, зоология и геометрия през III-та и IV-та учебни години (вж приложения превод).

В документите от 1308 (1892) година са отбелязани 17 изучавани предмета, а в тези от 1326 (1910) г. – 20. По-различно е положението в училището в центъра на *нахия*¹² Бихлище (л. 3), което, както посочихме по-горе, е начално и *рюидийе*; в него се изучават общо 39 предмета. Преподаването през I-вата учебна година (начална част) включва азбуката, четене и аритметика. Втората учебна година (начална част) е посветена само на четене и аритметика. Според посоченото в таблицата, през II-рата година и III-та година (начална част) се преподават

четене, четене на славянски език, религиозни науки, аритметика, география, зоология и геометрия. През I-вата година от прогимназията (*рюи-дийе*) се обръща внимание на религиозните науки, български език, аритметикат, геометрият, зоологият, географият, общат история и френски език по учебник на френски език, съставен от Йордан Иванов и издаден през 1906 и 1907 г. във Филибе (Пловдив). През II-рата година от прогимназиалния клас се изучават религиозни науки, български език, аритметика, геометрия, ботаника, обща история, още веднъж геометрия и френски език. През III-та година към обичайните религиозни науки, аритметика и геометрия са въведени и философия, химия, геология, анатомия, география, обща история и отново френски език.

По-голямо разнообразие се установява и в програмата на училището в Костенец (л. 32). Учениците от началното училище биват запознати и с естествена история, география и Свещено евангелие. Първата година от *рюи-дийето* включва религиозни науки, български език (морфология и правила), турски и френски език, аритметика, обща история, география, естествена история, геометрия, рисуване и калиграфия и гимнастика.

През последната четвърта година в училището в с. Кърчища (л. 33), което е начално дневно, се изучават землеописание, рисуване, калиграфия, музика и гимнастика.

Особен интерес представлява фактът, че в някои от документите (л. 1, 2, 4, 6, 12, 16, 17 и др.) изучаваните предмети са отбелязани на български език с арабски букви, а встрани е дадено и тяхното съответствие на турски език. Например: Закон божи (*akaid*), буквар (*elifba*), Евангел (*Incil*), молитви (*Incil-i serif* – Свещено евангелие), читанка (*kiraat* или *bulgar lisani* – български език), аритметика или исметаня/исметанка (*hesap*), граматика (*küçük sarf* – букв. малко склонение), зоология, краснописание (*hüsni-i hatt*), естествоведение (*ilm-i hayvanat* или *tarih-i tabii*) и чертание (*hendese*).

Прави впечатление, че за думите *исметаня* и *исметанка*, които на български език започват с две съгласни, лицето, което е нанасяло текста върху бланката, е поставило допълнително начална протетична гласна, за да може двете съгласни да се разделят в две срички и думата да се прочете на турски език. Подобно положение констатирахме и при изписването на някои имена на селищата.

Преподаватели

Документите ни запознават с имената на общо 69 учители и учителки, като единствено за с. Бобища е отбелязан само общият им брой – 4, без обаче да е посочено кои точно лица се крият зад тази бройка. Като цяло може да се отбележи, че в 59-те селища са работили 73-ма учители, от които един доста висок процент – 45,2 %, се пада на жените-преподавателки (33 на брой).¹³

За сведение и сравнение ще отбележим, че през 1905 г. под ведомството на Екзархията в Костурска околия, пострадала най-тежко от андартските нахлувания, са били 62 български села (с общо 5161 къщи), в които са функционирали 55 български училища със 78 учители. От тях 59 са мъже, а броят на учителките е значително по-малък – 19. Обучавани са 2643 момчета и 855 момичета, или всичко 3498 деца.¹⁴

Информацията за учителите в нашите документи се допълва и с данни за годината и мястото на дипломирането им. Съвсем ясно проличава, че в по-голямата си част - общо в 29 случая, учителите са завършили образованието си в Битоля. В някои от документите е само отбелязано името на селището, но в други данните са по-конкретни: Българското училище в Битоля или пък Българското девическо училище в Битоля, в което са учили 14 от преподавателките. В един случай откриваме Българско *рюидийе* в Битоля и в още един – Българско девическо *рюидийе* в Битоля.

На второ място се нареждат училищата в Костур: Българското *рюидийе* училище, Българско духовно училище, Българско училище в Костур. Четири от учителките са завършили Българското девическо училище в Прилеп, а Олга Дамянова, учителка в с. Посдивища (л. 44), се е дипломирала в Българското девическо училище в Солун.

Лице или институция, основатели на училището и отговорни за него

Особено важна е графата „име и презиме на основателя на училището и неговото поданство”. Данните, които са отразени тук, разкриват косвено стремежа на населението към просвета, мястото и ролята на местните учители в образователния процес и особено – на Българската екзархия, изразена чрез ръководителя на българската духовна общност в конкретното село.

В десет от документите (л. 9, 18, 24, 32-34, 37, 39, 59, 60) за основател на училището е отбелязано „населението на селото”, под който израз би следвало да разбираме местната българска община. В други 12 случая (л. 5, 6, 12, 16, 17, 23, 26, 27, 30, 38, 49, 53) към „населението на селото” в качеството на отговорник или директор (*müdiir*) е посочено конкретно име. В единия от тях (л.5), като такъв се явява кметът на селото Наум Папа Васил, а в останалите – местните учители. В 22 села (л. 25, 28, 31, 35, 36, 40-48, 50-52, 54, 55, 57, 58, 61) като основател на училището отново е отбелязано „населението на селото”, но вече като отговорник е посочен духовният глава на българското население в Костур. Към тях следва да добавим още 12 случая (л. 3, 7, 8, 10, 11, 13-15, 19-22), при които като основател на учебното заведение и едновременно като отговорник е отбелязан само духовният глава на българското население. В преведения от нас документ (л. 29) за отговорник на училището е посочена Митрополията. Към тези случая ще допълним и информацията за с. Черешниче (л. 56), където е посочено, че училището се издържа с приходи от църквата, а като отговорник е учителката Фаня. Само в три документа като основател и отговорник са посочени имена и това са местните учители (л. 1, 2 – тук текстът е неясен, 4).

Според направените досега изследвания през 1885 г., например, българските начални училища във *вилает* Битоля се издържат на първо място от местните български общини, а класните – от субсидии на българското княжество чрез Екзархията. Общо в Македония и Одринска Тракия през същата година Българската екзархия изплаща заплатите на 147 души учители (и настоятели), което съставлява едва 1/4 от броя на всички учители (516 през 1885 г.). Всички други учители, както и разходите по издръжката на останалите много повече на брой училища се поемат от българските църковни общини във *вилаетите*.¹⁵

Представените в настоящата разработка оригинални документи на османотурски език потвърждават тази информация и едновременно с това значително разширяват изворовата база при изследването и на други важни въпроси, свързани със състоянието на българските училища в Костурския край на Македония през периода, очертан от Руско-турската освободителна война и последвалия Берлински конгрес, от една страна, и балканските войни, от друга.